

**ДЕРЖАВНА ПЕНІТЕНЦІАРНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ЦЕНТР «ВОЛОНТЕР»
АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР «СОЦІОКОНСАЛТИНГ»
Представництво Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ)**

**УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА
МОЖЛИВОСТЕЙ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ РЕІНТЕГРАЦІЄЮ У
СУСПІЛЬСТВО НЕПОВНОЛІТНІХ ТА МОЛОДІ, ЯКІ
ПЕРЕБУВАЮТЬ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ**

(АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

ЖУРАВЕЛЬ ТЕТЯНА, КАНД. ПЕД. НАУК
ДЕМЧЕНКО ІРИНА, КАНД. ЕКОН. НАУК
КОЧЕМИРОВСЬКА ОЛЕНА, КАНД. ПСИХОЛ. НАУК
ВАКУЛЕНКО ОЛЕНА, КАНД. ПЕДАГ. НАУК
ЗІНЧЕНКО АЛЛА, КАНД. ІСТОР. НАУК
КОСТЮЧОК МАРИНА
БЕЛОНОСОВА НАТАЛІЯ

Київ – 2012

ЗМІСТ

ЗМІСТ	2
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
СТИСЛИЙ ВИКЛАД	4
ВСТУП	11
Розділ 1. ФОРМУВАННЯ ПРОСОЦІАЛЬНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ / ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ	17
1.1. Заходи зі зниження рівня агресії та конфліктності: порівняльний аналіз виховних та виправних колоній	18
1.2. Інтеграція відторгнутих	23
1.3. Досвід СІЗО щодо діяльності, спрямованої на попередження та корекцію негативної поведінки підлітків	27
Розділ 2. ОСВІТА НЕПОВНОЛІТНІХ ТА МОЛОДІ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ЧИННИК РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ	31
2.1. Надання освітніх послуг неповнолітнім та молоді у СІЗО	32
2.2. Можливості отримання освіти засудженими у місцях позбавлення волі	399
Розділ 3. ПІДГОТОВКА НЕПОВНОЛІТНІХ ТА МОЛОДІ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	49
3.1. Основні чинники, що впливають на ефективність підготовки до звільнення з місць позбавлення волі та формування просоціальної мотивації у засуджених	50
3.2. Відновлення трудових і побутових навичок осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі	5076
3.3. Вирішення питань оформлення документів, реєстрації, визначення місця проживання засудженого у ході підготовки до звільнення	82
3.4. Взаємодія між працівниками різних підрозділів УВП щодо забезпечення трудового і побутового влаштування засуджених у період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі	825
Розділ 4. Проблемні аспекти трудового і побутового влаштування неповнолітніх та молоді, звільнених з місць позбавлення волі, як підгрунтя рецидивної злочинності	87
Розділ 5. Взаємодія соціальних інститутів щодо реінтеграції неповнолітніх та молоді, звільнених з місць позбавлення волі	94
Висновки	104
ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ І МОЛОДІ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ, ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ МОЖЛИВОСТЕЙ НА РЕІНТЕГРАЦІЮ У СУСПІЛЬСТВО	1099

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВК – виправні/виховні колонії

ВНЗ – вищі навчальні заклади

КВС – кримінально-виконавча служба

НУО – неурядові організації

ПТУ – професійно-технічне училище

СІЗО – слідчий ізолятор

СПС – соціально-психологічна служба

УВП – установи виконання покарань

ФГД – фокус-групова дискусія

ЦГ – цільова група

ЦСССДМ – центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

СТИСЛИЙ ВИКЛАД

У серпні – жовтні 2011 р. Всеукраїнським громадським центром «Волонтер» спільно з Аналітичним центром «Соціоконсалтинг» та Державною пенітенціарною службою України за підтримки Представництва Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) проведено дослідження системи забезпечення прав неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі, та їх доступності до якісних послуг із соціальної адаптації. Зазначені складові є необхідними умовами ефективної реінтеграції підлітків та молодих людей до життя у соціальному середовищі та попередження рецидивної злочинності.

У даному звіті представлено результати дослідження: фактичного стану реалізації прав неповнолітніх, які перебувають у слідчих ізоляторах, на освіту, захист від насильства, на соціально-психологічну підтримку; особливостей реалізації у місцях позбавлення волі програм формування в неповнолітніх та молодих засуджених навичок просоціальної поведінки; основних індивідуально-психологічних чинників, а також чинників «малого» та «великого» соціуму, що впливають на ефективність підготовки цільових груп до звільнення та формування у них просоціальної мотивації; особливостей взаємодії між працівниками різних підрозділів УВП щодо забезпечення трудового і побутового влаштування засуджених у період підготовки їх до звільнення з місць позбавлення волі, а також взаємодії між працівниками УВП і суб'єктами соціального патронажу у здійсненні трудового і побутового влаштування засуджених. Окрім того, розроблено ряд пропозицій щодо удосконалення досліджуваних питань.

Емпіричною базою дослідження стало анкетування неповнолітніх та молоді, які перебувають у СІЗО або відбувають покарання в УВП, (всього 266 респондентів), гнучкі інтерв'ю та фокус-групові дискусії із співробітниками системи УВП, опитування експертів, які працюють у напрямі сприяння ресоціалізації та адаптації неповнолітніх та молоді, які відбувають покарання (у т.ч. лідерів НУО, співробітники ЦСССДМ, державного центру реінтеграції бездомних та безпритульних громадян тощо).

Проведений аналіз довів, що право на освіту ув'язнених і засуджених неповнолітніх та молоді у цілому в Україні забезпечується. Більшість неповнолітніх, які перебувають у СІЗО і не мають загальної середньої освіти, відвідують шкільні заняття. Виключення становлять лише особи, які беруть участь у слідчих діях в органах дізнання, та під час етапування. В основному навчальний процес забезпечений навчально-методичними матеріалами та канцтоварами, прийнятними є побутові умови для проведення шкільних занять та самоосвіти.

Виокремлено кілька основних обмежень для отримання доступу до якісної шкільної освіти в СІЗО: необхідність забезпечення внутрішнього розпорядку, що призводить до суттєвого скорочення (порівняно із затвердженими Міносвіти начальними планами) навчальних годин (2-3 дні на тиждень в основному по 4 уроки на день); умови тримання у СІЗО, що на сьогодні перевантажені, а це обумовлює нестачу навчальних приміщень порівняно із потребою, та державне недофінансування, включаючи вимушену економію на навчальній та методичній літературі; брак бажання/ мотивації самих ув'язнених і їх здебільшого вкрай низький освітній та культурний рівень, соціально-педагогічна занедбаність; брак необхідних рекомендацій для вчителів з питань мотивування ув'язнених до навчання та оптимізації навчального процесу з соціально та педагогічно занедбанними дітьми та молоддю.

Найкращі умови для здобуття загальної середньої та професійної освіти в закладах системи виконання покарань мають виховні колонії. Водночас актуальними проблемами щодо здобуття середньої освіти в умовах перебування у виховних та виправних колоніях залишаються недостатнє забезпечення навчально-методичними матеріалами, брак позитивної мотивації до навчання у значної кількості молоді (особливо у виправних колоніях), недосконалість розробки спеціальної законодавчої бази для забезпечення безперервності навчання, необхідність розширення переліку ліцензованих робочих професій, які можна отримати в УВП.

Щодо реалізації права неповнолітніх ув'язнених у слідчих ізоляторах на захист від насильства, дослідження продемонструвало: ризик виникнення конфліктних ситуацій та застосування насильницьких дій щодо неповнолітніх суттєво зростає, коли останні тримаються в камерах разом із дорослими. За результатами опитування, саме ця категорія наражалась на найбільший ризик насильства. Тому, попри перевантаженість СІЗО важливою є заборона тримання дітей із дорослими ув'язненими.

Іншою виявленою під час дослідження проблемою є попередження жорстокого поводження з ув'язненими дітьми під час слідчих дій та етапування. Саме цей період, за свідченням деяких експертів, є найбільш небезпечним для неповнолітніх стосовно можливого насильства з боку дорослих і «передачі» тюремної субкультури («правил життя в зоні», установок щодо відмови співпраці із співробітниками УВП, нанесення татувань тощо).

Аналіз даних дослідження засвідчив існування значних відмінностей між характером психологічної та психолого-педагогічної роботи зі зниження рівня агресії та конфліктності в середовищі засуджених та загалом

формування у них просоціальної поведінки, що здійснюється у виховних та виправних колоніях.

Психологи виховних колоній здебільшого розуміють необхідність такої діяльності та приділяють їй увагу, проводячи із неповнолітніми засудженими як індивідуальну, так і групову роботу. Важливо підкреслити досвід фахівців виховних колоній у застосуванні методів психологічного тренінгу, арт-терапії, гештальт-терапії, роботи з піском тощо, що дозволяють значно ефективніше скоригувати агресивні прояви і сформувати позитивні особистісні настанови.

При цьому, часто робота, спрямована на корекцію агресивної поведінки підлітків, не є систематичною та здійснюється лише епізодично, у першу чергу, через переобтяженість функціоналу психолога та кількості звітної документації, яку він змушений вести.

Важливим позитивним аспектом є готовність опитаними визнавати брак необхідних знань і навичок у персоналу колоній, необхідність підвищення його кваліфікації.

Натомість, у виправних колоніях було засвідчено суттєвий брак роботи на основі психологічних методів щодо профілактики агресивних дій; визначено, що вся превентивна діяльність зводиться до репресивних заходів дисциплінарного характеру, що не усувають причин конфліктів або агресивної поведінки та загалом не впливають на ситуацію.

Особливо складною така ситуація є для молодих осіб, які потрапили до виправних колоній вперше (або після виховної колонії), адже вони втрачають навички мирного і конструктивного розв'язання конфліктів, звикають до «мови сили», яку й несуть із собою до соціуму після звільнення. Очевидно, що така поведінка є не адаптивною, не дозволяє належним чином інтегруватися у суспільство і стає однією з причин скоєння рецидивного злочину (зокрема, на ґрунті конфлікту тощо).

В якості пояснення співробітниками причин відсутності системи профілактики та корекції агресивної та насильницької поведінки серед засуджених, формування у них просоціальної поведінки на перший план висувається надмірне навантаження. Але, навіть за неможливості надання особистої психологічної консультації чи проведення групової роботи, створення психологічних рекомендацій для інспекторів, начальників відділень, проведення для них відповідного спільного тренінгу стало б важливим інструментом здійснення конструктивного впливу на засуджених.

Як і у випадку з попередженням агресивної та конфліктної поведінки, спостерігаються суттєві розбіжності у ставленні до проблеми інтеграції відторгнутих засуджених у працівників виховних і виправних колоній. Перші частіше демонструють розуміння травматичного характеру того, що

відбулося, необхідність реабілітації та всебічної підтримки постраждалих дітей. Що стосується працівників виправних колоній, то вони або заперечують наявність подібних інцидентів в їх закладах, або демонструють відстороненість від проблеми, а психологічна служба виправних колоній переважно не вбачає необхідності здійснювати реабілітаційні або інші заходи щодо відновлення психологічного стану постраждалої особи.

На підставі здійсненого у дослідженні аналізу було визначено основні чинники, що впливають на ефективність підготовки цільових груп до звільнення та формування просоціальної мотивації: *індивідуально-психологічні чинники* (інтелектуальний розвиток, самооцінка, комунікативні та соціальні навички засудженого тощо); *чинники «малого» соціуму* (досвід перебування в СІЗО; режим установи виконання покарань, а також декларовані та реальні цінності УВП; наявність програм та заходів, спрямованих на підготовку засуджених до звільнення, відновлення та формування у них просоціальних навичок; кадрове забезпечення УВП, наявність і ступінь професійного вигорання у фахівців); *чинники «великого» соціуму* (вплив сімейного оточення та відновлення родинних зв'язків; рівень співпраці інститутів громади щодо ре соціалізації звільнених, недопущення злочинності та її рецидивів).

Надзвичайно важливим є врахування особистісних рис та інтелектуального рівня розвитку засудженого під час розробки та впровадження програм ресоціалізації загалом та зокрема, у ході підготовки засудженого до звільнення.

Необхідно розробляти та застосовувати техніки візуалізації, тренінгові методи задля відпрацювання практичних навичок, ігрову терапію, настільні ігри, методика, пов'язані із малюванням, тощо, які передбачають максимальне залучення учасників, впливають на емоції та є мотивуючими за своєю суттю. Окрім того, що такі методи є цікавими для цільової групи, вони найбільше відповідають рівню розвитку їх когнітивної та емоційно-вольової сфери.

Опитані експерти визнають, що саме тривале (більше півроку) перебування в СІЗО є *головним чинником ризику для подальшої ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених, у першу чергу – підлітків.*

Зокрема, як стверджують працівники колоній, *саме в СІЗО основна маса «відторгнутих» вперше зазнає насильства, зокрема сексуального, там же відбувається й засвоєння елементів кримінальної субкультури, відбувається виготовлення татуювань з кримінальною символікою, ув'язнені стають жертвами жорстоких дій з боку персоналу тощо.*

Таким чином, вже на етапі слідчих дій створюються умови для особистісної деструкції, руйнації ціннісно-мотиваційної сфери, формування психологічної готовності до вчинення рецидивного злочину, що є тим більш неприпустимим, коли йдеться про дітей.

Одним з факторів впливу на ресоціалізацію визначено жорстко регламентований режим колоній, який позбавляє засуджених змоги реадаптуватися до вимог суспільства, що змінюється. В колонії засуджені, зокрема підлітки, перебувають на повному утриманні держави і персоналу, а, виходячи на волю, виявляються нездатними гнучко та самостійно розв'язувати проблеми, що перед ними постають. Надзорська регламентація їх поведінки, суворий режим, значна кількість заборон та обмежень навіть у елементарних речах призводять до розвитку утриманства, формування позиції дитини, яка повністю покладається на дорослих (державу) у влаштуванні власного життя та пасує перед найменшими труднощами.

Поєднання жорстокої регламентації життєдіяльності в колонії, відсутності ефективної соціальної інфраструктури за місцем проживання та складних обставин життя підлітків у сім'ї часто стає на заваді їх реадптації до суспільства, створюючи передумови для вчинення рецидиву.

Потребує удосконалення і система підготовки засуджених до звільнення. Відсутність на практиці індивідуальних програм підготовки до звільнення; ефективної системи оцінки потреб засудженого; *активної участі* у процесі планування як заходів з підготовки до звільнення, так і життєдіяльності після звільнення (на короткострокову та довгострокову перспективи) самого засудженого і його найближчого соціального оточення; незначний відсоток молоді у виправних колоніях, які охоплені заняттями у Школі підготовки до звільнення (20%) тощо свідчить про існування нагальної потреби в удосконаленні процесу підготовки до звільнення.

Для багатьох співробітників УВП (у першу чергу, як показало дослідження, виховних колоній) характерним є високий рівень емоційної включеності у професійну діяльність (особливо на початку трудової діяльності), відповідальності за її результати, прагнення дійсно допомогти своїм вихованцям. Така залученість є позитивною з точки зору професійної діяльності, але призводить до перевтоми (як фізичної, так і емоційної), погіршення інших сфер життєдіяльності співробітників колоній. Окрім того, на виникнення перевантаження впливає кількість осіб, які потребують уваги з боку персоналу, зокрема – психолога. Вона є настільки великою, що виникає природний ефект «надмежевого гальмування», коли перевтомлена особа майже не реагує на зовнішні подразники (вимоги керівництва, наприклад) та не виявляє власної ініціативи.

Результатом цього може бути плинність кадрів (коли кваліфіковані працівники залишають свої посади через низьку заробітну плату та ненормований робочий день тощо); виникнення або загострення сімейних конфліктів; хронічних та психосоматичних захворювань; ризик розвитку алкогольної залежності тощо, що є ознаками професійного вигорання, яке у свою чергу призводить до поступового уникнення ситуацій, що потребують значної емоційної та фізичної напруги. Все це впливає на зниження ефективності роботи самих фахівців та загалом колоній у напрямі ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених.

Така ситуація дуже яскраво проявляється у випадку виправних колоній. Саме збільшення кадрового складу психологічної служби установ виконання покарань (зокрема виправних колоній) могло б сприяти покращенню ситуації та адекватному розподілу навантаження між фахівцями, що б якісно вплинуло на підвищення рівня діяльності з ресоціалізації та соціальної адаптації осіб, які звільняються з місць позбавлення волі.

Важливою складовою ресоціалізації є відновлення сімейних зв'язків, підготовка до повернення у мікросоціум, зокрема робота щодо вироблення в засудженого адекватних реальності уявлень щодо повернення до сім'ї; підвищення рівня усвідомлення очікувань щодо нього і його подальшого життя з боку інших членів сім'ї; формування навичок конструктивної (ненасильницької) родинної поведінки; подолання ідеалізованих уявлень щодо власної родини тощо.

Актуальною залишається проблема місця проживання і реєстрації для тих, хто звільняється з місць позбавлення волі, передусім дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, а також тих, хто втратив зв'язки з батьками та інші соціально-корисні зв'язки.

Попри певну позитивну тенденцію дослідження зафіксувало низку проблем, які існують з оформленням/відновленням документів у молодих осіб, які звільняються, особливо із виправних колоній. Чимало інспекторів з підготовки до звільнення та соціальних працівників ЦСССДМ, які допомагають звільненим, звертали увагу на значні бюрократичні перепони і низький рівень культури при виконанні своїх службових обов'язків представниками різних структур: паспортних столів, відділів РАЦСів, служб у справах дітей, інтернатних закладів тощо.

Основними проблемами у практиках трудового та побутового влаштування неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, є брак робочих місць за 5% квотою, низький освітній та кваліфікаційний рівень багатьох звільнених, їх небажання працювати на робочих місцях з низьким рівнем оплати праці, небажання роботодавців приймати на роботу

звільнених з місць позбавлення волі, відсутність у частини звільнених, передусім у дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, молоді з їх числа, документів (свідоцтва про народження, паспорту) та/або реєстрації, житла. Чимало звільненої молоді потребує матеріальної допомоги на побутове влаштування (для оформлення документів, придбання одягу, взуття, предметів особистої гігієни тощо).

Результати проведеного аналізу свідчать, що рівень співпраці суб'єктів патронажу щодо соціальної підтримки неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, невисокий, особливо державних установ/закладів із громадськими організаціями. Недостатня результативність взаємодії соціальних інститутів щодо реінтеграції (зокрема, побутового та трудового влаштування) звільнених пов'язана в першу чергу з обмеженими можливостями (ресурсними, кадровими), подекути, з низькою зацікавленістю суб'єктів соціального патронажу у реальних результатах своєї діяльності, а часто – з відсутністю обізнаності щодо шляхів, способів якнайефективнішого виконання своїх професійних обов'язків (підвищення кваліфікації суб'єктів соціального патронажу з питань трудового та побутового влаштування засуджених майже не проводиться).

З огляду на результати дослідження були розроблені пропозиції щодо удосконалення системи заходів із попередження та припинення агресивної / насильницької / негативної поведінки неповнолітніх, які перебувають у СІЗО, та забезпечення їх прав на освіту; підвищення ефективності програм формування (відновлення) навичок позитивної просоціальної поведінки неповнолітніх засуджених у виховних колоніях; підвищення ефективності трудового і побутового влаштування дітей та молоді після відбування покарання для всіх залучених до цього процесу органів і служб.

ВСТУП

Європейські та світові стандарти прав людини вимагають від держав визнання та гарантування особам, звільненим з місць обмеження чи позбавлення волі, всього обсягу законних прав та свобод. Конвенція ООН «Про права дитини» наголошує на гуманному ставленні до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб її віку. Кожна позбавлена волі дитина має право на доступ до правової та іншої відповідної допомоги, право на належну освіту, охорону здоров'я, захист від жорстокого поводження, корисне дозвілля тощо.

Нині в Україні функціонує 8 спеціальних виховних установ для неповнолітніх, засуджених до відбування покарання у вигляді позбавлення волі (сім для хлопців і одна для дівчат). У них утримуються 1502 особи (в т.ч. 106 дівчат). Зокрема, 24% з них до засудження не працювали і не вчилися; 55% – походять з кризових сімей, в яких вони не мали повноцінної опіки і виховання. 170 осіб – сироти, а 30 осіб – по прибуттю до виховних установ не вміли читати та писати. Більш ретельний аналіз даних демонструє, що 54,5% з них раніше притягувалися до кримінальної відповідальності без позбавлення волі, а 1,7% – повторно засуджені до позбавлення волі.

Такі цифри свідчать про те, що діюча система соціальної підтримки зазначених осіб є недосконалою і потребує доопрацювання. Забезпечення виконання прав неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі, є важливою частиною роботи щодо перевиховання та подальшої реінтеграції такої молоді у суспільство. Дослідження системи забезпечення прав неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі, та можливості їх реалізації в умовах пенітенціарних закладів є необхідною складовою ефективною реінтеграції неповнолітніх та молодих людей до життя у соціальному середовищі та попередження рецидивної злочинності.

Мета дослідження

Вивчення та аналіз діючої системи надання послуг дітям і молоді (ув'язненим та засудженим) в місцях позбавлення волі, спрямованої на їх реінтеграцію у суспільство та запобігання рецидивній злочинності.

Для реалізації зазначеної мети вирішувалася низка дослідницьких завдань:

1. Дослідити фактичний стан реалізації прав неповнолітніх, які перебувають у слідчих ізоляторах, на освіту, захист від жорстокого поводження та соціально-психологічну підтримку.

2. Дослідити наявність, рівень поширеності, форми проведення заходів та програм із попередження та припинення агресивної / насильницької / негативної поведінки неповнолітніх підслідних, що перебувають у СІЗО.

3. Дослідити стан співпраці СІЗО з громадськими організаціями та державними структурами у забезпеченні прав неповнолітніх ув'язнених на освіту, захист від жорстокого поводження, на соціально-психологічну підтримку, а також у реалізації програм, спрямованих на попередження та припинення агресивної / насильницької / негативної поведінки неповнолітніх.

4. Вивчити стан реалізації у місцях позбавлення волі програм формування в неповнолітніх та молодих засуджених навичок просоціальної поведінки:

- корекція агресивної та насильницької поведінки;
- формування / відновлення навичок просоціальної ненасильницької (неконфліктної) комунікації;
- розвиток / відновлення побутових та трудових навичок;
- сприяння розвитку просоціальної мотивації.

5. Визначити основні соціальні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні чинники, що впливають на ефективність підготовки молоді до звільнення з місць позбавлення волі та формування просоціальної мотивації.

6. Дослідити практику взаємодії між працівниками різних підрозділів УВП щодо забезпечення трудового і побутового влаштування засуджених у період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі.

7. Проаналізувати практику взаємодії між працівниками УВП і суб'єктами соціального патронажу відповідно до статті 6 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (2011 р.) у здійсненні трудового і побутового влаштування засуджених.

8. Розробити пропозиції щодо:

1) удосконалення системи забезпечення прав на освіту неповнолітніх, що перебувають у СІЗО;

2) удосконалення системи заходів із попередження та припинення агресивної / насильницької / негативної поведінки неповнолітніх підслідних, що перебувають у СІЗО;

3) підвищення ефективності програм формування (відновлення) навичок позитивної просоціальної поведінки дітей, що перебувають у місцях позбавлення волі;

4) запровадження системи програм корекції агресивної (насильницької) поведінки підлітків, що перебувають в місцях позбавлення волі, та формування в них навичок просоціальної комунікації;

5) форм і напрямів удосконалення заходів із відновлення трудових і побутових навичок осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі;

6) підвищення ефективності трудового і побутового влаштування дітей та молоді після відбування покарання для всіх задіяних органів і служб.

В основу дослідження покладено такі **гіпотези**:

– Ефективній реінтеграції у суспільство неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі, перешкоджають низький освітній і правовий рівень представників цієї цільової групи (ЦГ), брак навчальних, трудових та інших просоціальних навичок, наркозалежність, високий рівень агресії у поведінці, невміння розв'язувати побутові проблеми та долати життєві перешкоди (низька стресостійкість, ригідність мислення тощо), протидіяти негативному тиску оточення, окрім того – проблеми працевлаштування після звільнення.

– Основними тенденціями щодо перебігу реінтеграції ЦГ є її ускладнення через зниження освітнього рівня ув'язнених і засуджених, збільшення їх залежності від наркотичних речовин, втрачання соціальних зв'язків.

– Чинниками, що суттєво впливають на ефективність ресоціалізації ЦГ, є наявність соціальних зв'язків з батьками/родичами, термін перебування у СІЗО, доступ до освіти (включаючи професійну освіту, яка відповідає потребам ринку праці), якісної соціально-психологічної допомоги (в тому числі – залучення до програм корекції агресії та формування просоціальної поведінки), а також соціально-психологічний клімат в установах виконання покарань.

– Недостатня результативність взаємодії соціальних інститутів щодо реінтеграції (зокрема, побутового та трудового влаштування) ЦГ пов'язана із браком фінансування, обмеженими можливостями персоналу УВП щодо навчання та підвищення кваліфікації, недостатніми можливостями та зацікавленістю суб'єктів соціального патронажу щодо соціальної підтримки ЦГ.

Ключові терміни дослідження:

Соціалізація особистості, у якої були порушені соціальні зв'язки з суспільством (наприклад, особистість була ізольованою від суспільства), здійснюється у такі етапи як ресоціалізація, реінтеграція та адаптація.

Сутність процесу **ресоціалізації** полягає у поновленні соціального статусу, втрачених соціальних навичок, переорієнтації особистості на забуті позитивні відносини з людьми, види діяльності, референтні групи суспільства. *Ресоціалізація* спрямована на відновлення у особистості якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві, засвоєння відповідних цінностей і соціальних ролей, набуття потрібних навичок. Вона передбачає застосування комплексу заходів за двома напрямками: ресоціалізація *свідомості* особистості (відновлення позитивної системи цінностей, знань, переконань, установок тощо); ресоціалізація *діяльності* (відновлення позитивних навичок, умінь, стилю спілкування тощо).

Реінтеграція – повернення особистості у суспільство як члена соціального життя за допомогою заходів *реабілітації* (зокрема психологічних, професійних, юридичних заходів, втрачених особистістю суспільних відносин внаслідок у тому числі змін соціального статусу, соціальної дезаптації тощо).

Адаптація – пристосування особистості до умов соціального середовища, інтеграція в соціальні групи, прийняття норм і цінностей соціального середовища.

Соціальний статус особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання. Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки)

Соціальна роль – типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища. Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей. Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

Методи дослідження:

1) Анкетування неповнолітніх та молоді, які перебувають у СІЗО або відбувають покарання в УВП.

Всього було опитано 266 респондентів: по 120 осіб у виховних і виправних колоніях та 26 осіб у СІЗО.

Для того, щоб отримати максимально різносторонню інформацію щодо теми дослідження, до участі в ньому було залучено широкий спектр фахівців, які представляють як систему виконання покарань, так і інші державні та недержавні структури, що працюють у напрямі сприяння реінтеграції неповнолітніх та молоді, які виходять із місць позбавлення волі. З метою забезпечення комфортних для експертів умов участі в дослідженні метод опитування кожної із категорій фахівців обирався, виходячи із специфіки їхньої професійної діяльності, зокрема робочого графіку.

2) Опитування експертів системи УВП.

- гнучкі інтерв'ю з психологами та інспекторами з питань підготовки до звільнення/ по роботі з неповнолітніми СПС (по 8 осіб);
- фокус-групові дискусії з вихователями/начальниками відділень колоній (6 ФГД);
- анкетування інспекторів з питань підготовки до звільнення, які не ввійшли до вибірки (7 осіб).

3) Опитування експертів, які працюють у напрямі сприяння реінтеграції неповнолітніх та молоді, що відбувають покарання:

- гнучкі інтерв'ю з фахівцями державних установ (Міністерства соціальної політики України, Київського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді);
- анкетування спеціалістів Харківського центру реінтеграції бездомних та безпритульних громадян, Миколаївського обласного центру обліку бездомних громадян та 18 регіональних ЦСССДМ;
- гнучкі інтерв'ю з представниками НУО (3 особи): МОГМР «Пенітенціарна ініціатива», ВБО «Конвіктус Україна», ГО «Київ – рідний дім»;
- анкетування представників НУО (5 осіб): МОГМР «Пенітенціарна ініціатива», Центр реінтеграції «Будинок на півдорозі» (ВБО «Конвіктус Україна»), Всеукраїнська Фундація «Захист Прав Дітей», ВБО «Подолання»;

Регіони проведення опитування:

Регіони дослідження обрано шляхом консультацій з представниками Державної пенітенціарної служби України як такі, де знаходяться установи виконання покарань (СІЗО, виховні та виправні колонії), що дозволило оптимально реалізувати дослідницькі завдання:

1. Харківська обл. (СІЗО, Куряжська ВК, ВК №100)
2. Запорізька обл. (Мелітопольська ВК, ВК №77)
3. Чернігівська обл. (Прилуцька ВК, ВК №44)
4. м. Київ (СІЗО).

Об'єкт дослідження:

Об'єктом дослідження були неповнолітні та молодь, які скоїли злочин і потрапили до УВП у віці до 18 років. На момент дослідження вони могли перебувати у СІЗО (лише неповнолітні), виховних колоніях (навіть якщо їм уже виповнилося 18 років) і виправних колоніях (якщо за ґрати вони потрапили у віці до 18 років – перейшли до виправних із виховних колоній).

Серед опитаних 70% юнаків і 30% дівчат: у виховних і виправних колоніях було опитано по 80 юнаків і 40 дівчат, у СІЗО опитували лише юнаків. У колоніях до опитування залучалися лише засуджені, які знаходилися на дільниці ресоціалізації (70%) або соціальної адаптації (12%). Майже кожен п'ятий (18%) респондент не зміг точно вказати, на якій дільниці він відбував покарання на момент опитування.

Більше половини опитаних (54%) – неповнолітні (15 – 18 років), 18% – особи віком 19 – 20 років, решта (28%) – молодь віком 21 – 28 років.

Понад третина опитаних (36%) відбувають покарання повторно, більшість із них перебуває у виправних колоніях №№ 100 (Харківська обл.) та 44 (Чернігівська обл.).

Майже половина опитаних до затримання проживали в обласних центрах (40%) та м. Києві (9%), решта – у районних містах (33%) та сільській місцевості (18%). Причому цей розподіл є приблизно однаковим як для виховних, так і для виправних колоній.

Розділ 1. ФОРМУВАННЯ ПРОСОЦІАЛЬНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ / ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ

В умовах позбавлення волі, в ізоляції від суспільства, особистість засудженого зазнає значних змін, внаслідок яких найбільшу значущість для нього набувають цінності, що забезпечують «існування в пропонованих обставинах» великої кількості людей однієї статі, майже нульової можливості побути на самоті, суворих вимог до дотримання режиму тощо. Загальнолюдські цінності, притаманні соціуму «за воротами», відходять на другий план. Засуджені по закінченні відбування покарання знов повертаються до суспільства, законів якого вони мають дотримуватися, але дуже часто не можуть цього зробити через втрату належного рівня соціальної адаптації. Навички життя у колонії не дуже корисні у переважній більшості життєвих ситуацій «на волі», а інші, адаптивні вміння та способи соціальної комунікації – втрачені.

Проведення заходів щодо формування у засуджених просоціальної мотивації, відновлення в них навичок суспільного життя, розуміння засад громадської моральності та взаємної відповідальності – все це не повний перелік тих психологічних вмінь, які мають бути розвинути в межах ефективної підготовки до звільнення з місць позбавлення волі та профілактики повторного скоєння злочину підлітком чи молодою особою. Зрозуміло, що корекція психологічного стану особистості та вироблення в неї соціальних якостей, що є адаптивними для життя за межами установи виконання покарань (УВП), є не єдиним напрямом діяльності фахівців УВП у сфері ресоціалізації. Зокрема, мають бути відновлені (сформовані):

- побутові вміння (навички самообслуговування, навички гігієни, догляду та підтримки стану власного здоров'я;
- знання в межах шкільної програми, трудові й професійні навички й уміння;
- правова письменність, знання щодо власних прав і обов'язків та вміння їх застосовувати;
- повага до закону, моральних норм і цінностей суспільства;
- навички неагресивної і ненасильницької комунікації, вміння конструктивно розв'язувати конфліктні ситуації та підтримувати взаємодію з оточуючими тощо.

Отже, об'єктом психолого-педагогічного впливу стає складний для корекції комплекс явищ ціннісно-мотиваційної, когнітивної та поведінкової сфер особистості засуджених.

1.1. Заходи зі зниження рівня агресії та конфліктності: порівняльний аналіз виховних та виправних колоній

Ключову відповідальність за формування просоціальних форм поведінки засудженої молоді покладено на психологів і вихователів (у виховних колоніях) або начальників відділень (у виправних колоніях). Згідно Положення про психологічну службу установи виконання покарань до переліку функціональних обов'язків психолога, зокрема, входять:

- здійснення заходів щодо соціально-психологічної адаптації засуджених до умов відбування покарання та нейтралізації негативного впливу перебування в умовах місць позбавлення волі на особистість;
- виявлення осіб з підвищеним рівнем тривожності, схильних до проявів внутрішньої і зовнішньої агресії, та осіб, схильних до вчинення аутоагресивних дій, їх облік, вивчення психологічних особливостей засуджених, які впливають на обстановку в колонії;
- проведення профілактичної та корекційної роботи із засудженими, які перебувають на обліку осіб, схильних до суїциду та членушкодження, з метою недопущення вчинення ними порушень.

Задля забезпечення прийняттого морально-психологічного клімату серед засуджених психологи мають тісно взаємодіяти із вихователями/начальниками відділень. Адже до функціональних обов'язків останніх включено у т.ч. регулярне проведення індивідуально-профілактичної роботи із засудженими, виявлення та попередження конфліктних між ними ситуацій та протиправних дій з їх боку.

Аналіз експертних інтерв'ю з психологами і вихователями УВП дозволяє дійти висновку про існування значних відмінностей між характером психологічної та психолого-педагогічної роботи зі зниження рівня агресії та конфліктності в середовищі засуджених, яка здійснюється у виховних та виправних колоніях. Наявність різниці стає очевидною навіть після простого порівняння відповідей їх співробітників на запитання «Наскільки актуальною є проблема агресивної поведінки? Наскільки часто трапляються конфлікти? Які їх причини? Чи бувають конфлікти зі співробітниками? Які їх причини?»

У загальному вигляді, про наявність та ефективність проведення корекційних і психолого-педагогічних заходів (залежно від типу установи) свідчать дані на рис. 1.1, які відображають розподіл відповідей засуджених на запитання щодо проведення для них тренінгових занять з різних аспектів їх життєдіяльності, і з яких саме.

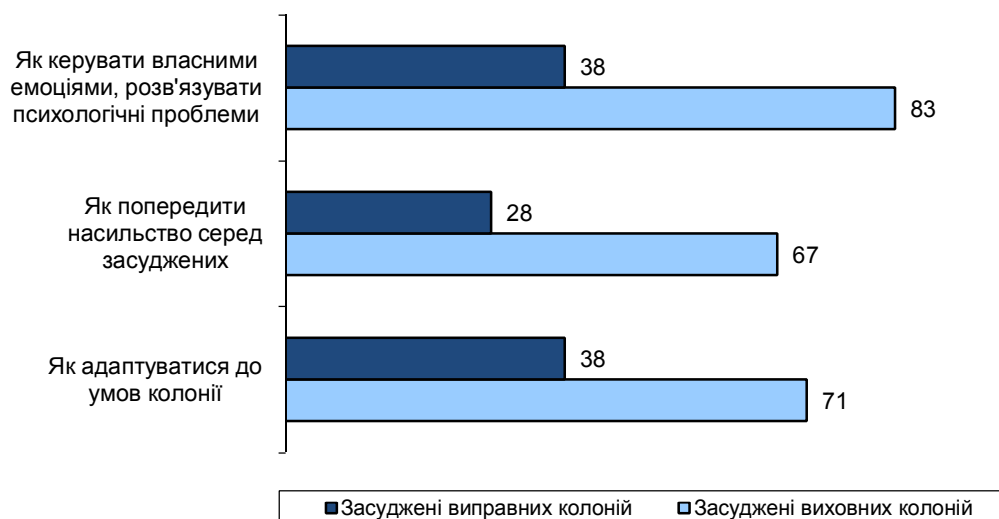

Рис. 1.1. Ствердні відповіді засуджених про проведення з ними тренінгових занять, за типом установи, %

Показово, що підлітки та молодь у вихованих колоніях здебільшого точно знають, які саме заняття проводяться, та які питання на них обговорюються, на відміну від осіб, які перебувають у виправних колоніях, і навіть не можуть точно сказати, чи відбуваються у них заняття, чи ні.

Це свідчить про зацікавленість і засуджених, і персоналу виховних колоній у проведенні ефективних соціально-психологічних тренінгів та, навіть, груп особистісного зростання.

1.1.1. Виховні колонії

Відповіді співробітників виховних колоній демонструють значний рівень психологічного та психолого-педагогічного досвіду, сформованого в ході роботи зі складними підлітками. Аналіз ситуацій, наданий фахівцями, свідчить не лише про глибоке розуміння вікових закономірностей психології підлітка, а й про прагнення нівелювати різницю між поведінкою підлітків на волі та в колонії. Це видається важливим з точки зору вибору методів і методик роботи, які враховують вікову специфіку та дозволяють інтегрувати засуджених дітей до загального дитячого (підліткового) середовища.

• *Нельзя сказать, что наши воспитанники более агрессивные, чем их сверстники из обычных школ. Можно даже сказать, что люди в маршрутке утром более агрессивные, чем наши ребята.*

• *Нет. Эта проблема абсолютно не актуальна для нашей воспитательной колонии. Если и возникают какие-то ссоры между воспитанниками, то они*

решаются в словесном порядке. И это насилем назвать нельзя. Такое может быть в любом коллективе на воле.

- Проводится диагностика вновь прибывших. Она включает в себя индивидуальную работу по снятию агрессивности; прогнозирование поведения. После такой работы воспитатели получают рекомендации, как работать с тем или иным осужденным, какой к нему нужен подход.

- Надо учесть их подростковый возраст. Кто-то не так сказал. Кто-то не так ответил. Это кратковременное явление. Даже у благополучных детей на свободе этот возраст является самым сложным. Агрессии как таковой нет. Есть просто напряжение на фоне личных неприязненных отношений.

- Причиной конфликта бывает, когда приходит молодой сотрудник, который еще не умеет с ребятами общаться. Например, ему 23 года, а воспитанники всего на пару лет младше. И начинается «выпендривание» один перед другим.

- Это подростковый возраст и конфликты возникают на ровном месте. Главное – вовремя погасить. Причины – неуравновешенность и низкий уровень культуры.

- ... профессиональный уровень сотрудников остается желать лучшего. Никто, например, не готовит специально младших инспекторов. Это мальчишки после армии, у которых нет опыта педагогической работы.

- ... если конфликты у осужденных с сотрудниками и бывают, то, в первую очередь, с «режимниками». Те, кто в режиме работают, видят перед собой «зэка», а воспитатели, психологи – в первую очередь, личность обездоленного ребенка.

- Нажаль, рівень вихователів, які приходять працювати до колонії, з кожним роком все нижче і нижче. Про працівників режиму, контролерів я взагалі мовчу... Треба рівень кадрової підготовки підвищувати, у першу чергу.

Працівники виховних колоній зазначають переважно про те, що розуміють причини виникнення агресивної поведінки підлітків, намагаються спокійно та з розумінням ставитися до них, знають, яким чином їх можна усунути або попередити.

Важливою позитивною рисою опитаних експертів є готовність визнавати брак необхідних знань і навичок у персоналу колоній, необхідність підвищення його кваліфікації.

Таким ставленням психологи, вихователі, інспектори дитячих УВП на власному прикладі демонструють важливість комунікативних навичок, вміння приборкувати негативні емоційні імпульси і прислуховуватися до інших. Це є дуже важливим з огляду на те, що підлітки ефективніше сприймають емоційно забарвлену інформацію, подану у ході безпосередньої дії (особливо,

коли йдеться про соціально і педагогічно занедбаних дітей, не здатних повною мірою усвідомити зміст лекції або брошури).

Важливо підкреслити досвід фахівців виховних колоній у застосуванні методів психологічного тренінгу, арт-терапії, гештальт-терапії, роботи з піском тощо, що дозволяють значно ефективніше скоригувати агресивні прояви і сформулювати позитивні особистісні настанови.

• Одним из направлений моей работы является муз- и арт-терапия. Это великолепно. Лучше этого ничего нет, это проводится «само».

• По прибытии «на карантин» мы им говорим, какие 3 правила мы соблюдаем: доброжелательность, конфиденциальность и искренность. Что мы также хотим, чтобы и по отношению к нам эти правила сработали. Только в таких условиях можно что-то сделать.

• Тренинги и консультации. Психолог имеет возможность поработать с группой только в воскресенье, потому что с началом учебного года они на занятиях в ПТУ и в школе.

• Групповую работу можно еще проводить в отделении карантина и диагностики. Там не привязаны к чему-либо, и с ними можно хоть целый день проводить работу.

• С вопросами они обращаются с разными: почему письма из дома нет; где взять ручку, чтобы написать письмо. Вопросы вроде и пустяшные. Но учитывая, что это еще дети, то для них они важные. Они могут прийти задать вопрос. Ты ему все объяснишь. А через полчаса он придет и об этом снова спросит, только по-другому задав вопрос. И сам же этого не понимая. И еще. У них что-то порвалось. И они заходят ко мне за иголкой с ниткой. И так в течение полчаса могут зайти человек 20. И каждому надо сказать слово...

• Есть те, которые приходят каждый день. Это так называемые аутсайдеры, или дети из группы риска, кто плохо адаптируется к условиям. Дети-сироты тоже сами идут. Они ищут просто внимания человеческого. Тех, кто приходит сам, около 30 %.

• Мы их уже знаем по выражению лица. И если видим, что что-то не так, то подзываем к себе и интересуемся, что у него случилось.

• Некоторые волнуются, что им уже скоро по 18 лет, и как оно будет дальше. Надо ли оставаться здесь или ехать в исправительную колонию.

Однак, часто робота, спрямована на корекцію агресивної поведінки, не є систематичною та здійснюється лише епізодично, у першу чергу, через переобтяженість функціоналу психолога та кількості звітної документації, яку він змушений вести.

1.1.2. Виправні колонії

У виправних колоніях складається зовсім інша ситуація. Відповіді співробітників справляють враження суто формальних, сухих, малоінформативних. Здається, вони не зацікавлені в обговоренні зазначеної теми, і виникає уявлення, нібито психологічна служба виправних колоній майже не займається безпосереднім розбором конфліктів, виявленням причин агресивних дій, розробкою плану профілактики агресивної й конфліктної поведінки засуджених.

• Конфликтная ситуация может возникнуть из-за ничего. Даже из-за пульта управления от телевизора. В отделении находится около 50-60 человек. Все они разные, и психологически подходит друг к другу не будут. Поэтому возникают конфликтные ситуации. Но решается все очень быстро. Для этого есть начальник отделения и группа надзора. Я повторю, что один психолог на 600 человек... За пультом следить мы не будем. Не тот уровень.

• Конфликты возникают. Без этого нельзя. Как правило, все они - на бытовой почве. Работники администрации быстро их предотвращают и не дают возможности развиваться.

• Агрессия есть, но это быстро пресекается.

• Конфликтов с администрацией? У нас такого нет.

• Сеансы релаксации. Тренинги... их можно считать за лекции. Разделения такого нет.

Фактично, у виправних колоніях не ведеться робота з профілактики агресивних дій із застосуванням психологічних методів, а все зводиться до репресивних заходів дисциплінарного характеру. Такі рішення є суто ситуативними, вони не впливають на загальну ситуацію та не усувають причин конфліктів або агресивної поведінки.

Особливо складною така ситуація є для молодих осіб, які потрапили до виправних колоній вперше (або після виховної колонії), адже вони втрачають навички мирного і конструктивного розв'язання конфліктів, звикають до «мови сили», яку й несуть із собою до соціуму після звільнення. Очевидно, що така поведінка є не адаптивною, не дозволяє належним чином інтегруватися у суспільство і стає однією з причин скоєння рецидивного злочину (зокрема, на ґрунті конфлікту тощо).

Звичайно, що в якості пояснення співробітниками причин відсутності системи профілактики та корекції агресивної та насильницької поведінки серед засуджених використовується надмірне навантаження. Але, навіть за неможливості надання особистої психологічної консультації чи проведення

групової роботи, *створення психологічних рекомендацій для інспекторів, начальників відділень, проведення для них відповідного спільного тренінгу стало б важливим інструментом здійснення конструктивного впливу на засуджених.*

1.2. Інтеграція відторгнутих

Як і у випадку з попередженням агресивної та конфліктної поведінки, спостерігаються суттєві розбіжності у ставленні до проблеми інтеграції відторгнутих у працівників виховних і виправних колоній. Перші частіше демонструють людяність, розуміння травматичного характеру того, що відбулося, необхідність реабілітації та всебічної підтримки постраждалих дітей. Що стосується працівників виправних колоній, то вони або заперечують наявність подібних інцидентів в їх закладах, або демонструють відстороненість від проблеми.

1.2.1. Виховна колонія

Перш за все, важливим є сам факт того, що опитані експерти переважно визнають наявність групи «відторгнених» засуджених, які за різних обставин опинилися за межами колективу, ставши «цапами відбувайлами». До основних категорій осіб, які можуть стати об'єктом такого остракізму, спеціалісти виховних колоній відносять осіб, які:

- мають низький соціальний статус¹;
- є крадіями в інших засуджених;
- мають низьку самооцінку, відчуття власної неповноцінності;
- вступали у сексуальні контакти з іншими засудженими (у пасивній позиції), зокрема в СІЗО. Причому обставини, за яких це відбулося, наприклад, насильство, не мають значення;
- пропонують іншим засудженим сексуальні послуги за винагороду або захист.

Причинами такого ставлення з боку засуджених, які виявляють зверхне ставлення до вищеперерахованих категорій осіб, найчастіше фахівці називали високу значущість кримінальної субкультури та наявність явних антисоціальних лідерів, які підтримують її традиції; засвоєння традицій кримінальної субкультури в СІЗО.

Найбільш проблемними категоріями відторгнених засуджених є особи двох останніх груп (ті, хто вступав у сексуальні контакти з іншими або ж

¹ На жаль, роз'яснень, що саме мається на увазі під низьким соціальним статусом (статус у сіпільстві, чи у середовищі засуджених), не надано.

пропонував сексуальні послуги в умовах ув'язнення або засудження, так звані «опущені»). Варто зазначити, що переважний відсоток таких осіб **є тими, хто постраждав від сексуального насильства**, що могло відбутися навіть до потрапляння у місця позбавлення волі, зокрема, у межах інтернатного закладу. Однак, переважна частина таких контактів стається на етапі перебування ув'язнених у слідчих ізоляторах. Об'єктами такого насильства стають, як правило, хлопці з ознаками інфантилізму, що мають педагогічну та соціальну занедбаність, астеничну тіло будову, не здатні відстояти себе ні психологічно, ні фізично.

Саме ці категорії засуджених знаходять найбільший осід серед інших та найбільше дискримінуються (у тому числі, на жаль, і самими фахівцями УВП), що починається вже з дільниці карантину, діагностикита розподілу, на якій такі засуджені тримаються окремо від інших (як зазначають співробітники, у першу чергу – з метою забезпечення належного рівня безпеки та їх захисту від насильства, оскільки інформація про таких осіб передається дуже швидко і всі «новоприбулі» вже знають, так званий, неформальний «статус» один одного).

На жаль, як свідчать результати опитування, специфічна індивідуальна робота з такими дітьми, як з жертвами сексуального насильства, проводиться вкрай рідко. На нашу думку, у першу чергу, через те, що фахівці не обізнані у техніках та методиках, за допомогою яких можна здійснювати реабілітацію дітей-жертв сексуального насильства та корекцію їх сексуалізованої поведінки, яка, зокрема, знаходить своє відображення у пропонуванні сексуальних послуг тощо.

Однак, позитивним є той факт, що фахівці все ж пропонують певні шляхи подолання проблеми відторгнених засуджених, головною метою такої діяльності визначаючи якомога повнішу інтеграцію їх до колективу колонії, зменшення впливу травматичних фактів у біографії дитини (як правило, через бесіду), посилення її соціальних навичок, протидію подальшій травматизації (зокрема, запобігання суїциду).

Серед основних напрямів роботи застосовуються наступні:

- вивчення біографії дитини з метою попередження можливих негативних наслідків;
- привселюдні заохочення та підбадьорення;
- розкриття талантів та здібностей;
- роз'яснювальна робота з колективом засуджених;
- протидія традиціям кримінальної субкультури (зокрема, окремому проживанню ізгоїв, залученню їх до специфічних робіт тощо);
- підбір компанії, сприяння створенню малої групи, до якої буде входити підліток;

- спонукання до розкриття інциденту сексуального насильства у ході роботи з психологом;
- «шефство» з боку лідера або іншої авторитетної особи з числа однолітків.

• Такая группа есть. Но она очень малочисленна. И мы ищем у них таланты, изюминку. И единственный путь – это поощрения при всех. Мы их вводим в коллектив. У нас больше проблема с суицидами ...

• В эту группу [отторгнутых] входят люди с низким социальным статусом. «Опущенные», даже по беспределу. А кто-то может сам согласиться... Очень осуждаются кражи друг у друга.

• На самом деле эта категория «опущенных» приезжает к нам со следственных изоляторов. Оттуда все. Здесь такого нет. Они приезжают и за ними приходит вся информация, что он там делал, где-то был...

• Не знаю, как, где, но у нас их не угнетают. Мы с этим боремся. Пытаемся объяснить пацанам. Если на взрослых зонах каста «опущенных» живет даже отдельно ото всех, то у нас все живут вместе. Наша задача состоит в том, чтобы проследить, чтобы таких никто не угнетал и чтобы никто не пользовался тем, что они «из тех»...

• Есть такая категория, и работать с ними надо очень осторожно. Можно сказать, что 99.9 % приходит из СИЗО. Они у нас на негласном учете, с ними работает психолог, им негласная поддержка, намного больше внимания, и со временем оно забывается. Но все идет из СИЗО, потому что ребят держат в одних камерах со взрослыми. Остальные знают тоже, потому что все в СИЗО были. Стараемся на этом не заострять внимание. Если не заострять внимание на этом, не преподносить этот статус, то и другие воспитанники не обращают на это внимание.

• У нас в колонии это не распространено вообще. В СИЗО – да. Там это есть. А у нас – пресекается сразу.

• Она вообще-то актуальна. Но у нас, слава Богу, нет ярко выраженных отрицательных лидеров. Мы их нейтрализуем на первичном этапе. У нас сейчас атмосфера в колонии стала доброжелательной. Бывает насилие на свободе до колонии. Например, бомжевал, и его прихватили и изнасиловали. Он должен об этом сам признаться своим сверстникам. Потому что если они узнают об этом от других, то начинаются свои разборки. Поэтому мы тщательно изучаем биографию, чтобы можно было предупредить последствия.

Отже, визнаючи наявність проблеми, фахівці виховних колоній одночасно намагаються вживати адресні заходи, спрямовані інтеграцію

відторгнених до колективу колонії, зменшення впливу травматичних фактів біографії дитини, посилення її соціальних навичок, протидію подальшій травматизації. Однак, при цьому **розбудови потребує проведення індивідуальної реабілітаційної та корекційної роботи з такими особами, зокрема тими, хто постраждав від сексуального насильства**. Передовсім мова йде про важливість з'ясування такого факту та, відповідно, встановлення фахівцем причинно-наслідкового зв'язку цього факту із сексуалізованою поведінкою засудженого. Окрім того, важливим є проведення роз'яснювальної роботи психологом з усіма співробітниками колонії щодо особливостей комунікації з відторгнутими та способів, шляхів їх максимальної включеності у спільну діяльність.

1.2.2. Виправна колонія

Як і у випадку з попередженням агресивної поведінки, працівники виправних колоній демонструють значно більш відсторонений, деперсоналізований підхід до проблеми як відторгнутих засуджених, так і пережитого частиною з них сексуального насильства. Складається враження, що зазвичай підхід до подібних діянь є наступним «я не питаю, ти не розповідаєш», а ставлення до представників групи відторгнених (в т.ч., жертв сексуального насильства) є навіть дещо презирливим. Наявність групи відторгнених розглядається як невід'ємна нормативна складова життєдіяльності колонії.

• *Есть такая категория. Входит очень малая часть из общей массы. Осужденные относятся неагрессивно. Это очень узкий круг осужденных, которые выполняют определенные работы. К этой категории относятся те, кто занимался гомосексуализмом на свободе, и это передается сюда. Это также может быть связано с их преступлениями, например, за изнасилование.*

• *В неписаных правилах у них есть люди, которых можно назвать «социально запущенными». Это «конченые», «петухи». Если таких нет, то коллектив найдет все равно «козла отпущения», какого-то малолетнего, который будет, по их мнению, отличаться от других, и они будут его забивать. Это человек замкнут в себе. Малокоммуникабелен. Скрытный. С пессимистической оценкой ситуации. Зациклен только на своих личных проблемах.*

• *На слуху такое, что все идет с СИЗО, где они это пережили. Беседы с ними проводятся только в индивидуальном порядке. И все мероприятия с представителями этой касты – только в индивидуальном порядке.*

• **Проводим лекції на эту тему** [предупреждение сексуального насилля – прим. авт]. **Начиная с борьбы со СПИДом, необходимости использования презервативов. Говорим о последствиях, к чему это может привести.**

На відміну від виховних колоній, фахівці яких демонструють бажання допомогти постраждалим інтегруватися до колективу в межах наявних у них ресурсів, психологічна служба виправних колоній не вбачає необхідності здійснювати реабілітаційні або інші заходи щодо відновлення психологічного стану постраждалої особи.

• *Ко мне с такими проблемами не обращались. И в режиме колонии это почти нереально. Потому что есть режим, есть дежурная смена, есть администрация, которая не даст этому развиться. Вы видели хоть одного осужденного с синяком?*

• *Дисциплинарная ответственность за это [за сексуальное насилие] предусмотрена.*

Таким чином, в межах виправних колоній наявність відторгнення та сексуального насильства щодо певної категорії засуджених спеціалістами УВП визнається, але завдань щодо системного вирішення цієї проблеми перед собою не ставлять.

1.3. Досвід СІЗО щодо діяльності, спрямованої на попередження та корекцію негативної поведінки підлітків

Головна проблема перебування дітей у СІЗО полягає в наступному: вони ще не є засудженими злочинцями, а вже мають перебувати у фактично тюремних умовах, які, до того ж, не відповідають санітарним, гігієнічним та іншим нормам. Дитина, яка знаходиться під слідством і вина якої ще не доведена, вже починає нести покарання та залучатися до кримінальної субкультури. Психологи СІЗО свідчать, що:

• *...они еще не до конца осознают, куда и как они попали. Им тяжело осознать ответственность того, что дальше с ними будет. Они напуганы. Но до конца еще не осознают, как это в дальнейшем будет влиять на их жизнь.*

• *...есть страх перед выездом в ИВС (изолятор временного содержания), и на суды. Страх перед тем, какой будет срок. Неурядицы в семье. Ссоры с родителями. Смерть родных. Это самые распространенные. В основном – страх и боязнь перед выездом на суд и этапирования в колонию.*

• *... «малолітки» чаще сами просят на беседу – проблемы с родителями, проблемы в камере, скоро суд...*

Але та ж сама психологічна служба визначає головною метою не підтримку дитини, яка опинилася у складних для себе обставинах, не надання їй психологічного супроводження на період її перебування в слідчому ізоляторі та підготовку до суду, а, так зване, «привчання» її до умов тюремного режиму – адаптація.

- *Основные цели индивидуальной работы – довести им то, что они попали в режимное учреждение. Говорится о режиме, о правилах внутреннего распорядка. О правилах поведения оповещаем под расписку. Это малолетним.*

- *Это адаптация. Привыкание к режиму. Привыкание к камере, к замкнутому пространству и замкнутому общению. Это выполнение режима содержания – подъем, прогулка, еда, отбой. Это неписанные правила для несовершеннолетних.*

- *Роль психологической службы в том, чтобы донести то, что выполнять режим это их обязанность. Проводим беседы и внушения. Проводим беседы с самого первого дня прибытия. Задействованы не только психологи, но и социальные работники, режимники. Им разъясняется, что им разрешено и что им запрещено. Разъясняются их права и обязанности на основании законодательства.*

- *Причина конфликтов с сотрудниками? Непонимание и нежелание выполнять условия режима содержания, например, убирать камеру. Или выход на такое режимное мероприятие как обработка камеры и посещение бани. На этой почве бывают мелкие столкновения.*

Фактично, більшість опитаних фахівців СІЗО деперсоналізують підлітка, розглядаючи його, здебільшого, як потенційного порушника режиму утримання, тобто як проблему, а не як дитину, яка опинилася в скруті. Відомо, що серед підлітків є і такі, хто вже не вперше і свідомо вчинює злочин, але ж є і особи, які діяли під впливом імпульсу, асоціальної компанії, із зухвалості тощо. До того ж обидві групи потребують підтримки, щоб подолати ситуацію, в якій вони опинилися (навіть, якщо вони винні), з перших годин перебування у СІЗО стати на шлях виправлення, а не сприймати найгірші прояви пенітенціарної системи і засвоювати основи кримінальної субкультури.

Працівники СІЗО в багатьох випадках до заходів реабілітації не вдаються, обмежуючись бесідою, дисциплінарним впливом на особу з неприпустимою поведінкою, переведенням до іншої камери. Аналогічним чином (шляхом переселення та проведення бесід) розв'язується в переважній більшості випадків і проблема агресивної і конфліктної поведінки підслідних.

Тим не менш, застосовуються й інші способи протидії конфліктам:

- групова тренінгова робота;

- психодіагностика з метою виявлення потенційно агресивних осіб та залучення міждисциплінарної команди фахівців до роботи з нею;
- формування малих груп за характерологічною сумісністю;
- запровадження фізичної культури.

Проте зазначені заходи не є системними, в їх основу не покладені спеціально розроблені методики й тому є малоефективними.

• Групповой метод направлен, как правило, на сплочение, на выявление межличностных конфликтов. Также можно сказать о профилактике вредных привычек и суицидальных наклонностей, агрессии и импульсивного поведения. Можно еще проводить и релаксацию как групповую, так и индивидуальную.

• У нас не було конфліктів. Формуємо камери таким чином, щоб всі були рівні і не було суперечок.

• Первое – выявить человека, который склонен к агрессивному и импульсивному поведению. И потом, уже работая с ним, мы пытаемся привлечь другие службы для того, чтобы сделать комплексное влияние на такого человека. Роль психологической службы, я думаю, если не самая главная в этом, то и задних мы не пасем. Хотелось, чтобы люди приходили и открывались психологу, как это делается на Западе. Но у нас еще на свободе общество не готово к этому. А не то, что здесь, в таких условиях.

• Психодиагностика проводится каждый месяц. Может быть чаще у склонных к членовредительству. Первая психодиагностика проводится после прибытия в СИЗО. Последняя – по факту убытия. В течение этого времени проводится как минимум диагностика и тестирование. И при необходимости проводится беседа.

Не приділяється фахівцями СІЗО належної уваги попередженню насильства серед неповнолітніх ув'язнених. Зокрема, ризик виникнення конфліктних ситуацій та застосування насильницьких дій щодо неповнолітніх суттєво зростає, коли останні тримаються в камерах разом із дорослими. Хоча серед дітей, опитаних у СІЗО, лише 2 із 25 повідомили про спільне перебування із дорослими ув'язненими, реальний стан справ викликає певне занепокоєння. Із числа опитаних у виховних колоніях 64% зазначили, що під час перебування в СІЗО у їх камері знаходились лише неповнолітні, 23% – знаходились дехто і старше 18 років, у 8% – більшість оточення у камері склали дорослі. Саме ця категорія опитаних наражалась на найбільший ризик насильства, у т.ч. сексуального, з боку інших ув'язнених. Тому, попри перевантаженість СІЗО важливою є заборона тримання дітей із дорослими ув'язненими.

Іншою проблемою є попередження жорстокого поводження з ув'язненими дітьми під час слідчих дій та етапування. За безпеку життя ув'язнених у ці періоди несуть відповідальність не працівники пенітенціарних закладів, а військовослужбовці МВС, які супроводжують ув'язнених. Саме цей період, за свідченням деяких експертів, є найбільш небезпечним для неповнолітніх стосовно можливого насильства з боку дорослих і «передачі» тюремної субкультури («правил життя в зоні», установок щодо відмови співпраці із співробітниками УВП, нанесення татуювань тощо). Проте про цю проблему більшість співробітників пенітенціарних закладів намагається не порушувати, адже це – «справа МВС», а неповнолітніми весь період досудового слідства зазвичай ідентифікується як перебування в СІЗО. **Саме тому важливо наполегливо порушувати питання забезпечення безпеки неповнолітніх, які утримуються під вартою, в т.ч. як проблеми неефективної взаємодії між працівниками різних силових структур:** Державної пенітенціарної служби і Міністерства внутрішніх справ України, а також переорієнтації функціональних обов'язків співробітників психологічної служби СІЗО на реальну підтримку дитини, яка опинилася у складних для себе обставинах, надання їй повноцінного психологічного супроводу.

РОЗДІЛ 2. ОСВІТА НЕПОВНОЛІТНІХ ТА МОЛОДІ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ЧИННИК РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ

Освіта як інститут соціалізації відіграє важливу роль у становленні та розвитку особистості. Освіта є соціальним фактором, який надає можливість людині самореалізуватися, тобто знайти своє місце у соціумі. Науковці та практики переконливо доводять, що освіта є одним із чинників, який сприяє дієвій ресоціалізації звільнених з місць позбавлення волі. Право осіб, які знаходяться у місцях позбавлення волі, на здобуття освіти здійснюється відповідно до положень міжнародного та національного законодавства про освіту.

Україною ратифіковано низку міжнародних нормативних документів, що визнають важливість та регламентують право на освіту у місцях позбавлення волі. Зокрема, Європейські тюремні правила² передбачають, що доступ до освітніх програм має бути у всіх ув'язнених та засуджених і відповідати їх індивідуальним потребам та спрямуванням. Особливу увагу слід надавати тим, хто не вміє читати, писати і рахувати, а також тим, хто не має базової освіти або професійної підготовки. За внутрішнім режимом статус освіти повинен бути не нижчим, ніж статус праці, і ув'язнені та засуджені не повинні бути жодним чином обмежені (наприклад, у отриманні заробітку) внаслідок участі в освітніх програмах. Наскільки можливо освіта в установах виконання покарань має бути інтегрованою в загальнонаціональну систему освіти і професійного навчання з тим, щоб після звільнення такі особи могли продовжити без проблем свою освіту і професійну підготовку. Ст. 77 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями³ також наголошує на цьому.

Права та обов'язки засуджених щодо отримання освіти визначено у Кримінально-виконавчому кодексі України (ст. 107, 125, 148). Відповідно до законів України "Про освіту", "Про загальну середню освіту" для засуджених, незалежно від віку, забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти, створюються умови для самоосвіти. Для засуджених, які не мають робітничої професії, та за якою вони можуть бути працевлаштовані в даній колонії, відповідно до Закону України «Про професійно-технічну освіту» надається можливість здобути спеціальність у ПТУ колоній або на курсах професійного навчання робітників на виробництві. Для завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання засуджені, які досягли вісімнадцятирічного віку, можуть бути залишені у

²Європейские пенитенциарные Правила (http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_032)

³Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_212)

виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними двадцяти двох років.

За даними Державної пенітенціарної служби України загальноосвітнє навчання засуджених забезпечує **151** загальноосвітній навчальний заклад. З їх числа: у **58** установах – вечірні школи, **74** – класи (групи) з вечірньою формою навчання, **19** – навчально-консультаційні пункти. До загальноосвітнього навчання залучено **14 644** засуджених. При **88** установах виконання покарань функціонують професійно-технічні навчальні заклади, в яких навчається **8 600** засуджених⁴. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання неповнолітніх засуджених заохочується і враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення.

2.1. Надання освітніх послуг неповнолітнім та молоді у СІЗО

Законом України «Про попереднє ув'язнення» визначається правове становище осіб, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення. У Ст. 6, зокрема наголошується, що особи, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, мають обов'язки і права, встановлені законодавством для громадян України, з обмеженнями, що передбачені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами. За Конституцією України одним із прав людини є право на освіту. Ситуацію стосовно доступу до освіти в СІЗО було проаналізовано на прикладі Київської та Харківської установ, де перебуває зазвичай найбільша кількість неповнолітніх, а також – за допомогою анкетування засуджених щодо їх вражень про забезпечення права на освіту у період досудового слідства.

За організацію навчального процесу у СІЗО відповідають інспектори соціально-виховної роботи та вихователі. Під час глибинних інтерв'ю вони зазначили, що навчання ув'язнених відбувається *за моделлю* середньої загальноосвітньої школи або вечірньої школи, але з врахуванням обмежень, пов'язаних із забезпеченням внутрішнього розпорядку. Так, у Київському СІЗО функціонує освітньо-консультаційний пункт за моделлю та як філія вечірньої школи, заняття проходять декілька разів на тиждень з 16.00 до 19.30 по камерах (для ув'язнених кожної камери – окремо), три навчальні аудиторії розраховані на викладання 3 навчальних предметів. При такому підході не зрозуміло, як відбувається викладання предметів відповідно навчальних програм по класах, адже у кожного класу свої вимоги до змісту навчальних предметів, та яким чином відпрацьовується навчальне навантаження. Тобто,

⁴ Веб-сайт Державної пенітенціарної служби України (<http://www.kvs.gov.ua>)

можна побачити суттєве обмеження у кількості навчальних годин, а також у переліку та змісті навчальних предметів, що викладаються ув'язненим.

Забезпечення прав неповнолітніх на освіту у Харківському СІЗО здійснюється у партнерстві з однією із міських загальноосвітніх шкіл, вчителі якої працюють із неповнолітніми у СІЗО. За словами спеціалістів СІЗО, на даний момент за шкільною програмою навчаються 80% з тих, хто не має середньої освіти. Відповідно до освітніх потреб засуджених у цьому році працюють 8-й та 10-й класи. Навчальний процес забезпечує відповідний педагогічний колектив. Як проблему, що потребує нагального вирішення, під час опитування спеціалісти зазначити покращення стану матеріального забезпечення школи, а саме брак підручників, зошитів, канцтоварів.

З неповнолітніми та молоддю при прибутті до СІЗО проводиться бесіда щодо з'ясування рівня освіти, складається індивідуальна картка. До закладу, де навчався неповнолітній, направляється запит щодо уточнення його освітнього рівня та поведінки у навчальному закладі.

Головною перешкодою в навчанні, за свідченням співробітників, є брак бажання/мотивації самих ув'язнених. На думку фахівців, переважна частина з них ставляться до навчання з неохотою, але відвідують заняття, тому що того вимагає режим перебування у СІЗО. Також, є невелика кількість осіб, хто взагалі відмовляється від навчання, основна причина – небажання вчитися. Проте вони не звільняються від занять, відвідують їх, але нічого не записують, просто слухають. З тими, хто не ходить на навчання, проводиться відповідна профілактична робота (індивідуальні бесіди).

За даними відповідей неповнолітніх, які на момент опитування перебували у СІЗО, всі мали початкову і більшість з них – неповну середню освіту (85%). Таким чином, нагальною є потреба у завершенні загальної середньої освіти переважної більшості ув'язнених віком до 18 років. Проте, за свідченням співробітників, чимало неповнолітніх, потрапляючи в СІЗО, мають дуже низький освітній і культурний рівень: *«очень много малообразованных из-за того, что не посещают школу, сейчас это очень распространено»*. Частка засуджених респондентів у виховних та виправних колоніях, які не мають початкової освіти складає 3% (табл. 2.1).

Переважна більшість опитаних неповнолітніх, які перебувають у СІЗО у даний час, не мають загальної середньої освіти (22 особи із 26). Закінчили загальну середню школу 3 неповнолітніх і 1 особа має середню спеціальну освіту.

Щодо основних умов здобуття освіти у СІЗО, то можна виокремити такі показники доступу до навчання: проведення шкільних занять за навчальними предметами відповідно до навчальних планів, начальсько-методичне та

матеріальне забезпечення навчального процесу, можливість займатися самоосвітою.

Таблиця 2.1

Освіта ув'язнених і засуджених респондентів, %

	СІЗО, n=26	Виховні колонії, n=120	Виправні колонії, n=120	Всього
Початкова	0	3	3	3
Незакінчена середня	85	62	35	52
Середня	12	23	32	26
Середня спеціальна	4	13	29	19
Вища	0	0	2	1

Майже всі опитані у СІЗО (25 осіб із 26) зазначили, що заняття проводяться, і вони їх відвідують.

Водночас, значно гірше пам'ятають про шкільні заняття у СІЗО засуджені, які відбувають покарання у виховних колоніях. Лише 62% з них згадали про відвідування таких занять під час перебування у СІЗО. Ще нижчим є цей показник серед молодих засуджених у виправних колоніях (22%)

Таблиця 2.2

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи проводилися, коли Ви перебували в СІЗО, шкільні уроки для засуджених?», %

	СІЗО, n=26	Виховні колонії, n=120	Виправні колонії, n=120	Всього
Так	88	62	20	46
Ні	0	34	61	41
Не знаю/ Не пам'ятаю	12	4	19	12

Таблиця 2.3

Відвідування шкільних уроків ув'язненими та засудженими, %

	СІЗО, n=26	Виховні колонії, n=120	Виправні колонії, n=120	Всього
Так	96	61	22	47
Ні	4	36	73	49
Важко сказати	0	3	6	4

Респонденти також зазначали в анкеті назви предметів, за якими проводились заняття («відкрите запитання»). Узагальнюючи, отримані відповіді, можна визначити рейтинг основних шкільних уроків, які відвідували неповнолітні у СІЗО (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Шкільні уроки у СІЗО

Навчальний предмет	Кількість відповідей	Рейтинг
<i>Українська мова</i>	43	1
<i>Математика</i>	43	
<i>Англійська мова</i>	28	2
<i>Фізика</i>	25	
<i>Російська мова</i>	22	3
<i>Алгебра</i>	21	
<i>Історія</i>	20	
<i>Біологія</i>	19	
<i>Геометрія</i>	18	
<i>Хімія</i>	18	4
<i>Українська література</i>	18	
<i>Російська література</i>	5	
<i>Зарубіжна література</i>	5	
<i>Інформатика</i>	4	

Як можна побачити з таблиці, найбільша кількість неповнолітніх ув'язнених відзначили уроки з математики та української мови. Також, можна сказати, що навчальні предмети, які мають більший рейтинг за кількістю відповідей, з одного боку, проводилися, з іншого – неповнолітні їх відвідували і запам'ятали. Дещо складніше з такими навчальними предметами як російська та зарубіжна література, інформатика. Однак за навчальними програмами відповідних класів це не повний перелік навчальних предметів, тобто можна зазначити, що у СІЗО викладаються не всі навчальні предмети або не в повному обсязі. Це підтверджує і кількість навчальних годин і днів (2-3 дні на тиждень в основному по 4 уроки на день). Адже навчальний план кожного класу вимагає виконання відповідного навчального навантаження, контролю знань.

Умовно можливість забезпечення навчального процесу можна розподілити на два часові терміни: даний час – на основі відповідей ув'язнених у СІЗО та більш тривалий період (за відповідями засуджених неповнолітніх та молоді).

Виходячи із відповідей респондентів, представлених у таблиці 2.5, можна зазначити, що навчальний процес у СІЗО у даний час в основному забезпечено підручниками (про їх доступність згадали 23 особи із 26), гірше – допоміжною (додатковою) літературою (якою могли користуватися 14 осіб із 26). Серед неповнолітніх, які перебували у СІЗО певний час тому, а нині відбувають покарання у виховних колоніях, користувалися підручниками 62%. Цей показник співпадає із кількістю респондентів, які відвідували у СІЗО

шкільні заняття. Для засуджених, які на момент опитування перебували у виправних колоніях, доступність підручників навіть перевищує кількість тих, хто згадав про навчання у СІЗО.

Таблиця 2.5

**Забезпеченість навчального процесу
навчальними матеріалами, канцтоварами, %**

	<i>СІЗО, n=26</i>	<i>Виховні колонії, n=120</i>	<i>Виправні колонії, n=120</i>	<i>Всього</i>
Підручники	88	62	41	55
Словники, довідники	54	29	23	29
Ручки, олівці, інші канцтовари	88	82	74	79
Зошити, блокноти	92	81	68	76
Нічого з переліченого	0	5	9	6

Як умову для навчання можна розглядати й наявність канцтоварів. За відповідями неповнолітніх, які зараз перебувають у СІЗО і навчаються, вони мають можливість користуватися ручками, олівцями (про це зазначили 23 із 26 опитаних), зошити, блокноти у даний час використовують 24 особи. Відповіді засуджених також свідчать про доступність для більшості з них (74%) канцтоварів під час перебування у СІЗО.

Підготовка до шкільних занять і самоосвіта є також важливими компонентами навчального процесу. Про можливість самопідготовки зазначили більшість респондентів, які перебувають у СІЗО (20 осіб проти 25 тих, хто відвідує шкільні заняття). Серед молоді, яка перебуває зараз у виховних колоніях, частки тих, хто згадав про відвідування занять та про доступність самоосвіти практично однакові (66% та 61% відповідно). А от серед засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях, самоосвіта виявилася доступною для 48% опитаних, тоді як заняття відвідували лише 22% (табл. 2.6). Щоправда, при інтерпретації вказаних даних потрібно враховувати, що чим віддаленішими у часі є події, про які ми запитуємо, тим меншою є надійність отриманих даних (багато чого респонденти просто забувають).

Таблиця 2.6

**Можливість самостійно навчатися у СІЗО
(робити уроки, самому щось читати, вивчати), %**

	<i>СІЗО, n=26</i>	<i>Виховні колонії, n=120</i>	<i>Виправні колонії, n=120</i>	<i>Всього</i>
Так	77	66	48	59
Ні	12	24	38	29
Важко сказати	12	10	14	12

Також, важливою умовою для навчання та самоосвіти є психологічний клімат серед ув'язнених щодо тих, неповнолітніх та молоді, які навчаються. Відповіді опитаних свідчать, що ставлення до навчання інших засуджених в основному байдуже (табл. 2.7). Проте можна відмітити, що у даний час соціально-психологічний клімат у СІЗО дещо покращився, а престиж навчання підвищився. Більше половини тих, хто перебуває зараз у СІЗО (14 осіб із 26), зазначили, що до їхнього навчання інші неповнолітні ставляться позитивно.

Таблиця 2.7

Ставлення до навчальних занять у СІЗО інших ув'язнених з числа неповнолітніх, %

	СІЗО, n=26	Виховні колонії, n=120	Виправні колонії, n=120	Всього
Позитивно	54	27	22	27
Байдуже	12	23	22	21
Негативно	0	6	3	4
Важко сказати	35	25	29	28
Занять не було	0	19	23	19

На думку більшості неповнолітніх, які нині перебувають у СІЗО, навчання є потрібним та досить важливим.

- *Для многих заключенных необходимо проводить обучение – ведь многие не умеют даже читать и писать (уровень начальной школы)*
- *Учеба в СИЗО нужна, бесспорно и без всяких комментариев, т.к. основная масса заключенных и писать-то не умеют.*
- *Учится никогда не поздно и неважно, где мы находимся.*
- *Когда человек учится в СИЗО, он развивает свой разум.*
- *Думаю, что уроки должны быть обязательно, люди находятся там и год, и два. За это время можно все забыть и отличнику стать троечником.*
- *Хорошо, что в СИЗО учат, даже школу заканчивают (пусть продолжают и дальше так).*
- *Хотелось бы, чтобы почаще приходили заниматься с осужденными.*
- ***Я очень рад, что у меня не отняли свободы учиться.***

Однак велике значення має ставлення самих неповнолітніх до навчання, бажання навчатися. Як свідчать відповіді неповнолітніх, їх ставлення до навчання не завжди адекватне, присутній певний нігілізм щодо навчання:

- *Я считаю, что от учебы не было пользы, т.к. серьезно там к этому не относятся...*
- *Там, конечно, учителя стараются, но не всегда хотят дети учиться.*

• *Какая может быть учеба, если тебе дали срок и ты до конца не понял, что произошло.*

Як чинники мотивації до навчання неповнолітні зазначають переважно такі:

- бажання дізнаватися щось нове (цікавість);
- прагнення до саморозвитку;
- відчуття швидшого перебігу часу ув'язнення;
- можливість вийти з камери та отримати нові враження через спілкування;
- людяне, позитивне ставлення до ув'язнених з боку вчителя.

• *Если хотеть, то можно учиться*

• *Нас учителя старались хорошо учить, как в обычной школе, помогали.*

• *Хотелось побольше уроков – так быстрее идет время и с пользой.*

• *Нужно заниматься самообразованием. Кроме самого себя, ты никому не нужен.*

• *Повод выйти из коммуны и пообщаться с учителями.*

• *... на какое-то время отвлекаешься от обстановки, которая была в камере.*

Серед перешкод, власне чинників, що не сприяють навчанню неповнолітніх у СІЗО, ними було вказано на такі:

- несистематичність занять;
- короткотривалість уроків;
- відсутність літератури та можливості загалом для самопідготовки;
- відсутність адекватної дисципліни під час занять;
- переживання та тривоги з приводу ситуації ув'язнення, суду тощо (сам факт перебування у СІЗО - «не до навчання»).

• *Они живут по понятиям, и когда учитель хочет что-то сказать, то ему 100 слов – в ответ.*

• *То время пока я находилась в СИЗО, мне было не до учебы.*

• *Уроки были очень редко (реже, чем нужно) и очень короткими.*

• *... учились мы не каждый день, а 2-3 дня в неделю по 2 часа в день.*

• *Очень мало времени: меньше 40 мин и только 2-3 урока.*

• *Мало проводилось занятий, хочется больше.*

• *Нужно завести учебники и пособия для самообразования.*

• *Было бы лучше, если бы к этому работники относились более внимательно.*

Лише деякі зазначили, що вони не знали про навчання у СІЗО.

- *Учебы в СИЗО не было.*
- *Лично я ни о каких занятиях даже не слышала. Скорее всего, их не было вообще.*
- *То время пока я находилась в СИЗО, мне было не до учебы.*

Як загальну думку важливості доступу неповнолітніх ув'язнених у СІЗО можна побачити у наданні права на освіту в умовах перебування у СІЗО «Я очень рад, что у меня не отняли свободы учиться» та розумінні того, що освіта це «очень большая ступень к исправлению и нормальной жизни».

Отже, можна зазначити, що формується певна тенденція щодо покращення умов забезпечення права на освіту неповнолітніх ув'язнених. В усіх СІЗО працюють освітньо-консультативні пункти, в основному забезпечуються побутові умови для проведення шкільних занять та самоосвіти. При цьому існує брак навчально-методичних матеріалів, підручників, канцтоварів. Значними перешкодами для здобуття середньої освіти в умовах перебування у СІЗО є: невідповідність кількості шкільних предметів навчальним планам середньої освіти та не виконання планового навчального навантаження; низька мотивація самих неповнолітніх щодо навчання як через сам факт перебування у СІЗО та наявність неповнолітніх, які мають низький рівень освіти; недостатня забезпеченість навчального процесу довідковою літературою; нарікання на побутові умови проведення навчання у камерах для навчальних занять та самоосвіти.

2.2. Можливості отримання освіти засудженими у місцях позбавлення волі

2.2.1. Загальна освіта неповнолітніх та молоді

На сьогоднішній день загальноосвітні навчальні заклади функціонують при 150 установах Державної пенітенціарної служби України. Навчальний процес забезпечують майже 1,3 тис. педагогічних працівників. З них 128 вчителів є штатними працівниками виховних колоній. У 2009/2010 навчальному році із 17,4 тис. засуджених, які не мають загальної середньої освіти, загальноосвітнім навчанням було охоплено 16,2 тис. осіб (або 93% від тих, які не мають середньої освіти). За результатами державної підсумкової атестації знань учнів, документи про середню освіту державного зразка за підсумками 2009/2010 навчального року отримали 4593 особи. Кількість учнів у загальноосвітніх школах виховних колоній на кінець 2010 року складала 1154, з яких: у школі II ступеню (6-9 класи) – 454 учнів, у школі III

ступеню (10-11 класи) - 700 учнів. Навчальний процес забезпечувало 122 вчителі. За результатами державної підсумкової атестації у 2010 році 485 засуджених отримали документи про освіту, у тому числі: свідоцтва про базову загальну середню освіту - 159 засуджених та атестати про повну загальну середню освіту - 326 засуджених. Для забезпечення навчально-виховного процесу розроблено та погоджено спільно з Міністерством освіти і науки України „Типовий навчальний план середніх загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання виховних колоній Державної пенітенціарної служби України на 2010-2011 навчальний рік”⁵. Навчання у виховних та виправних колоніях здійснюється відповідно до «Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчених закладах при установах кримінально-виконавчої системи.

У виховних колоніях вік опитаних засуджених становить переважно 17-18 років (65%), майже третина віком 15-16 років (27%), 8% молоді люди віком 19-20 років. Значна частка (84%) з них до ув'язнення навчалися, зокрема отримували середню освіту 62%. Водночас дані опитування свідчать про той факт, що серед вихованців виховних колоній є молоді люди лише з початковою освітою (3%).

Середню освіту мають 23% неповнолітніх засуджених, середній спеціальний навчальний заклад закінчили - 13%. Третина до засудження працювали (28%). До засудження у ВНЗ не вступив жоден із опитаних. Не мали можливості або бажання навчатися та працювати майже 8% (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Чим займалися засуджені до ув'язнення, %*

	<i>Виховні колонії,</i>	<i>Виправні колонії,</i>	<i>Всього</i>
Навчалися	84	30	58
Працювали	28	59	45
Не навчалися і не працювали	8	17	13
Інше	3	8	6

*Сума за стовпчиком перевищує 100%, оскільки респонденти могли обрати кілька відповідей.

У виправних колоніях майже дві третини опитаних молодих людей до засудження працювали (59%), одна третина навчалися (30%), не мали корисної зайнятості 17%. Середню освіту мають третина опитаних засуджених (32%), закінчили початкову школу 3%.

⁵ Інформаційні матеріали Державної пенітенціарної служби до Державної доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2010 р. Архів Державного інституту розвитку сім'ї та молоді, 2011 р.

Рівень освіти у виховних колоніях визначається на основі вивчення особистих документів засудженого, а також за підсумками бесіди, тестування. Такий підхід впроваджений, виходячи з того, що у справах засуджених не завжди є відповідні документи про освіту, а її рівень за документами не відповідає фактичному рівню знань (*«Он может говорить, что на свободе учился в 9-ом классе. В СИЗО его посадили в 10-й. А когда мы его проверяем, то ему надо быть в 8-м, потому что учеба была полностью запущена»*, Прилуцька виховна колонія). **Відповідно, дуже важливим є на етапі досудового слідства запровадження обов'язкового долучення до справи довідки про рівень освіти дитини.**

На основі проведеної роботи й визначається, до якого класу буде зараховано неповнолітнього. Фахівці виховних колоній відмічають, що бувають і такі засуджені, які *«у свої 18 чи 19 років ще не знають алфавіту і тільки в колонії вперше сідають за шкільну парту»* (Мелітопольська жіноча виховна колонія). З такими вихованцями працюють по спеціальній програмі або за індивідуальною формою навчання. Однак, спеціалісти виховних колоній вважають, що можливість отримати освіту є в усіх, незалежно від їх базового рівня.

За словами багатьох спеціалістів виправних і виховних колоній, рівень освіти засуджених молодих людей з кожним роком стає нижчим: *«Больше поступает недообразованных, недоучившихся»* (Запорізька виправна колонія, с. Тернівка). *«Уровень образования тоже изменился. Очень резко. В худшую сторону. Есть контингент, который ни читать, ни писать не умеет»* (Куряжська, Бердянська виховна колонія). Коментуючи цю тривожну тенденцію, спеціалісти зауважують, що така проблема насамперед є наслідком ставлення суспільства до неповнолітніх, послаблення контролю за вихованням у сім'ях: *«Если ребенку 14 лет, а он в школу вообще не ходил, то где были тогда социальные службы? Где был председатель сельсовета, который видел, что у него есть такая семья?»*, (Прилуцька виховна колонія).

Бувають випадки, коли вихованцю надають можливість закінчити навчання, коли фактично його може бути звільнено: *«У нас був випадок, коли вихованцю треба було закінчити 11-й клас. І щоб не складати іспити в іншій школі, він писав заяву з проханням надати можливість складати випускні іспити в нашій колонії. Були факти того, що вихованці не погоджувалися звільнитися, аби завершити навчання в якомусь класі»*, (Прилуцька виховна колонія). Це є визнанням пріоритетності принципу неперервності освіти у виховному процесі.

Відвідування школи є обов'язковим у виховних колоніях *«Если мы их строем отвели в школу и строем забрали, то вариантов увильнуть от*

занятий нет» (Прилуцька виховна колонія). Контролюють відвідування занять у школі вихователі. Однак, на думку спеціалістів виховних колоній, не всі їх вихованці мають бажання навчатися, навчаються «з натягом», вони вважають, що це їм не потрібно і не знадобиться у майбутньому або зовсім ніяк не аргументують.

Дані опитування свідчать, що практично всі неповнолітні засуджені у виховних колоніях навчаються, 61% з них отримують середню освіту, частина здобуває професійну (6%) або вищу (8%) освіту.

Зовсім іншу картину можна побачити у виправних колоніях. За даними дослідження лише половина тих, хто має початкову або незакінчену середню освіту, здобуває середню (33%) або середню спеціальну (17%) освіту. Решта 50% не навчаються.

Отже, отримані дані свідчать, що продовження навчання у виховних колоніях потребує більше половини засуджених неповнолітніх (65%), у виправних колоніях частка тих, хто має потребу у здобутті середньої освіти складає, 35%. Більшість засуджених потребують навчання за програмами старших класів (9-11 класи) середньої освітньої школи і, відповідно, отримання свідоцтва про середню освіту. Незначною є частка молоді, яка має лише початкову освіту (3%), погано читає, пише. Чітко простежується тенденція щодо зниження освітнього і культурного рівня неповнолітніх, які потрапляють в УВП.

Отже, можна зазначити, що право на освіту у неповнолітніх та молодих засуджених в умовах перебування у виховних та виправних колоніях в цілому забезпечено. Водночас, актуальними проблемами щодо здобуття середньої освіти в умовах перебування у виховних та виправних колоніях залишаються зокрема такі: недостатнє забезпечення навчально-методичними матеріалами, брак позитивної мотивації до навчання у значної кількості молоді, недосконалість розробки спеціальної законодавчої бази для забезпечення безперервності навчання, невикористання такої форми навчання у середньому загальноосвітньому закладі як екстернат.

2.2.2. Набуття професії у місцях позбавлення волі

Організація професійно-технічного навчання засуджених та здобуття вищої освіти здійснюється відповідно до законів України "Про професійно-технічну освіту" та "Про вищу освіту" в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Професійне навчання засуджених проводиться серед тих, хто не має професії, або з метою оволодіння суміжною професією чи підвищення виробничої кваліфікації. Професійне навчання здійснюється як

без відриву від виробництва в робочий час, так і з відривом. За даними Державної пенітенціарної служби, при 88 установах виконання покарань функціонують професійно-технічні навчальні заклади, в яких навчається 8,6 тис. засуджених. Виробництво Державної пенітенціарної служби України представлене 130 промисловими та 11 сільськогосподарськими підприємствами⁶. Зважаючи на загальну кількість виправних та виховних колоній можна побачити, що професійно-технічне навчання забезпечено на 58%, тобто фактично понад половини засуджених мають можливість здобуття професійної освіти у професійно-технічних закладах в місцях позбавлення волі, у тому числі таке навчання організовано в усіх виховних колоніях.

Так, протягом 2010 року набули професію та отримали свідоцтва про присвоєння робітничої кваліфікації 1160 засуджених за 19 ліцензованими професіями⁷.

За даними дослідження, 13% засуджених виховних та третина (29%) виправних колоній мають певну спеціальність, тобто закінчили ПТУ, коледжі, технікуми, 2% засуджених виправних колоній мають вищу освіту (табл. 2.1). Відповідно можна відмітити, що більшість із молодих засуджених у виправних колоніях не мають професії. У виховних колоніях, зважаючи на вік, такої молоді значно більше. Однак не навчаються більше половини засуджених виправних колоній, у виховних колоніях таких п'ята частина.

До засудження неповнолітні і молоді люди навчалися переважно робітничим професіям, зокрема засуджені називали такі, як маляр-штукатур, швачка, каменярь, зварювальник, слюсар. Спеціальності, за якими отримують вищу освіту під час відбуття покарання, - практична психологія, соціальна педагогіка, вихователь.

За даними опитування, 6% молодих людей зараз отримують спеціальну професійну освіту у виховних колоніях, 9% - у виправних колоніях. Вищу освіту - 8% та 1% відповідно. Стримуючим фактором здобуття вищої освіти є її оплата. Навчання у ВНЗ зазвичай оплачують родичі засуджених.

Більша частина неповнолітніх засуджених (19 осіб із 25) вважають, що спеціальність, за якою вони навчаються, стане їм у нагоді після звільнення. Менш оптимістичні респонденти із виправних колоній: із 9 осіб, які на момент опитування здобували професійну освіту, перспективною (за якою можна буде знайти роботу «на волі») свою спеціальність вважають 4 особи. Решта - утруднились із відповіддю.

⁶ Сайт Державної пенітенціарної служби України (<http://www.kvs.gov.ua>)

⁷ Інформаційні матеріали Державної пенітенціарної служби до Державної доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2010 р. Архів Державного інституту розвитку сім'ї та молоді, 2011 р.

Такі песимістичні настрої щодо працевлаштування після звільнення підтверджують і відповіді на питання, яку ж професію засуджені хотіли б отримати: 43 із 52 засуджених виправних колоній і 6 із 32 осіб із виховних колоній зазначили, що ніяку.

У ході опитування засудженим було запропоновано назвати спеціальності, за якими вони навчаються у місцях позбавлення волі, а також які спеціальності вони хотіли б отримати і чому.

Професії за якими навчають у ПТУ виховних колоніях:

- швачка (Мелітопольська жіноча виховна колонія, Запорізької обл.);
- зварювальник, маляр, столяр, слюсар, муляр (Прилуцька виховна колонія, Чернігівської обл.);
- автослюсар, механік (Куряжська виховна колонія, Харківська обл.).

Основні причини навчання за обраною професією - професія потрібна, є можливість працевлаштуватися, подобається.

Бажаними професіями, тобто такими, на які є попит на ринку праці, на думку неповнолітніх засуджених, є такі:

- робітничі - автомеханік, автослюсар, кухар, кондитер, водій, тракторист, газозварювальник, муляр, механік, токар, електрик, шахтар, столяр, маляр, механізатор;
- з вищою освітою - інженер-конструктор, менеджер, програміст, готельний бізнес, туризм.

Професії, за якими навчають у виправних колоніях:

- електрик (Чернігівська обл.);
- токар, стропольщик, зварювальник, швачка (Запорізька обл.)

Бажана професія для молодих людей, які відбувають покарання у виправних колоніях:

- Середня-спеціальна освіта - продавець, косметолог, візажист, стиліст, масажист, швачка, провідник, плиточник, перукар, штукатур, будівельник, каменярь, токар, механік, повар, повар-кондитер, секретар, няня, домашня працівниця, музикант, автомеханік, художник, столяр, жестянщик.
- Вища освіта - медична, програміст, адвокат, ветеринар, психолог, соціальний педагог, учитель молодших класів, вихователь, модельєр, менеджер, дизайнер, лікар-акушер, фінансист, фармацевт, військовий.

Мотивація до отримання бажаної професії - гарна зарплата, подобається.

Варто також зазначити, що засуджені розуміють певні обмеження, які їх очікують на ринку праці після звільнення *«Зависит от того, где сейчас можно устроиться рабо тать, будучи в прошлом осужденной»*.

У певної частини засуджених є побоювання щодо неотримання документів про освіту: свідоцтв про освіту (неповнолітні 4 особи, молодь 2

особи) та дипломів про спеціальну професійну освіту (по 3 особи серед неповнолітніх та молоді).

Отже, переважна частина неповнолітніх та молоді, мають можливість навчатися певної спеціальності, на які є попит роботодавців, й при цьому отримати документ про освіту державного зразка, в якому не зазначено специфіку місця розташування навчального закладу. Адже сьогодні дійсно високий попит на кваліфікованих будівельників, спеціалістів сфери послуг (перукар, кухар, кондитер, автослюсар).

Зважаючи на високі вимоги до професійної підготовки працівників будь-яких спеціальностей на сьогодні зростає важливість вищої освіти, як можливості гідного рівня працевлаштування та самореалізації. Можна сказати, що в Україні такий напрям ресоціалізації тільки розпочав свою роботу і потребує розробки як науково-методичного, так і законодавчого аспектів. На кінець 2010 р. у вищих навчальних закладах Міністерства освіти і науки України за заочною формою навчалося 17 засуджених⁸.

Прийом і зарахування засуджених, як і всіх бажаючих навчатися у ВНЗ, здійснюється за результатами зовнішнього тестування, ніяких пільг не передбачено. Так, за даними дослідження, у 2011 р. шість неповнолітніх Куряжської виховної колонії проходили зовнішнє оцінювання *«в этом году был очень высокий проходной бал - 160. Один поступил в техникум, остальные после сдачи ЗНО получили условно-досрочное и поступали уже по месту жительства. Проконтролировать, поступили они или нет мы не можем. Мы контролируем только тех, кто находится у нас»*.

Фахівці колоній зазначають, що в основному можливість отримати освіти є, але у молоді немає бажання. За даними нашого дослідження, окремі засуджені навчалися у ВНЗ до засудження (наприклад, за спеціальностями фінанси та кредит, дизайн). Вищу освіту здобувають, зокрема й у Мелітопольській виховній колонії: троє засуджених навчаються у Мелітопольському педагогічному інституті, аграрному університеті. Неповнолітні засуджені Куряжської виховної колонії мають можливість навчатися у Харківському станко-будівному технікумі.

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» та зважаючи на необхідність дотримання особливих умов щодо засуджених, основні форми, які можна застосовувати для навчання у ВНЗ, – екстернатна та дистанційна. Екстернатна форма навчання - особлива форма навчання, що передбачає самостійне вивчення навчальних дисциплін, складання у вищому навчальному закладі заліків, екзаменів і проходження інших форм

⁸ Інформаційні матеріали Державної пенітенціарної служби до Державної доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2010 р. (Архів Державного інституту розвитку сім'ї та молоді, 2011 р.)

підсумкового контролю, передбачених навчальним планом. Окрім того, у Положенні про організацію екстернату у вищих навчальних закладах України зазначено, що «тривалість екстернату для здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня не регламентується нормативною тривалістю навчання, визначеною навчальним планом», тобто засуджений може самостійно регулювати своє навчання, зокрема відповідно до його фінансових можливостей. Дистанційне навчання в Україні реалізується через систему дистанційного навчання спеціально створеною структурою, розробленими інформаційно-методичними курсами за певними навчальними дисциплінами і спеціальностями (Положення про дистанційне навчання). Тобто, умови запровадження дистанційного навчання для засуджених передбачають не тільки готовність ВНЗ до такої форми навчання, але й наявність відповідного технічного забезпечення у колоніях.

Однак ці форми все одно передбачають наявність певної, хоча й невеликої, частини навчального часу, що має бути проведена у межах аудиторії вищого навчального закладу. Це, в свою чергу, є великою проблемою, зважаючи на першочерговість виконання режиму установи, і потребує розробки та впровадження інституту координаторів (посередників) між вищим навчальним закладом і засудженим, при чому такі координатори мають бути і у ВНЗ, і у колонії. У зв'язку з цим викликають певні фінансові незгодження, зокрема щодо того, хто має оплачувати роботу таких людей, якщо це представники установ. Як приклад, можна навести досвід щодо надання вищої освіти засудженим у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка (кафедра соціальної педагогіки). Посередником між студентом і навчальним закладом стають відповідальні особи, яких у ВНЗ називають тьюторами. Тьютори – це представники ВНЗ або пенітенціарного закладу, батьки, родичі, які здійснюють посередництво. До їх функцій входить ознайомлення засуджених студентів з навчальними планами, графіком навчального процесу поточного семестру, збирають завдання, навчально-методичну літературу для підготовки до складання заліку або екзамену тощо. Викладачі здійснюють перевірку й виставляють залік або екзамен. Якщо необхідно, тьютор виїжджає до пенітенціарного закладу з метою надання консультацій з організації навчання, написання курсової роботи тощо. Тьюторами з боку колоній стали заступники начальника з соціально-виховної та психологічної роботи⁹.

⁹ Караман О.Л., Песоцька О.П. Надання вищої освіти засудженим та підготовка фахівців до соціально-педагогічної роботи в пенітенціарних закладах у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка. - Педагогічний альманах. – 2010 – Випуск 5, С. 208-212

Зважаючи на зазначені організаційні підходи у можливості здобуття вищої освіти й відповідно до законів України таку форму навчання можна назвати, скоріше, екстернатною. Дистанційною вона є тільки зважаючи на те, що навчання відбувається без будь-якої присутності студентів у ВНЗ, тобто на відстані. Науковці цього навчального закладу планують розробити та впровадити нові технології саме дистанційного навчання засуджених, у тому числі електронних дистанційних курсів. Однак проблемою залишається той факт, що якщо таку залікову форму як залік можна здати, виконавши певні завдання, то екзамени, курсові, тим більше захист дипломної роботи вимагає особистої участі у навчальному процесі і студентів, і викладачів. У цьому напрямі необхідно проводити пошук нових відповідних нормативно-правових та організаційних механізмів.

Загальною ж проблемою здобуття вищої освіти засудженими є відсутність єдиного законодавчого механізму, організаційних засад, відповідних навчально-методичних матеріалів щодо навчання такої категорії осіб. На відміну від загальної та професійно-технічної освіти не розроблено системи забезпечення можливості здобуття вищої освіти молодим людям, які перебувають у місцях позбавлення волі. Перешкодою у здобутті вищої освіти є також рівень загальної освіти й, відповідно, можливість отримувати вищу освіту переважно на платній основі.

Окрім усвідомлення освіти як загальнолюдської цінності для позитивної життєдіяльності у суспільстві, дієвою мотивацією щодо отримання як загальної, так і професійної освіти у засуджених, на думку спеціалістів колоній, є можливість умовно-дострокового звільнення (*«основным условием условно-досрочного освобождения есть добросовестное отношение к труду и образованию. И должно быть хорошее поведение. Так, что учась, они зарабатывают себе право на условно-досрочное освобождение»*).

Отже, можна зазначити, що в цілому навчальний процес здобуття професійної освіти в умовах перебування в установах кримінально-виконавчої системи запроваджується. В усіх виховних і багатьох виправних колоніях можна отримати одну робочу спеціальність, яка користується певним попитом на сучасному ринку праці. Однак, існує низка перешкод і проблем у здобутті ув'язненими та засудженими неповнолітніми та молоддю професійної освіти, особливо у здобутті вищої освіти. Подолання вищезазначених проблем потребує чималих зусиль як працівників установ Державної пенітенціарної служби, так і інших закладів, зокрема, підпорядкованих Міносвіти, щодо розробки нових науково-методичних підходів до змісту та організації навчального процесу у цих установах, відповідного нормативно-правового та матеріального забезпечення.

Освіту в установах відбування покарання можна розглядати не тільки як процес набуття певних знань та умінь, але й як педагогічний процес, що має соціальну спрямованість на формування рівня загальної культури засудженого, формування світогляду особистості, її моральних якостей та поведінки. Освіта сприяє подальшій соціальній адаптації, професійному становленню, психологічній стійкості колишніх засуджених, попередженню рецидивній злочинності у країні. Саме тому варто підтримувати інноваційні підходи щодо запровадження нових форм здобуття професійної освіти, включаючи можливості для отримання 2-3 професій.

Розділ 3. Підготовка неповнолітніх та молоді до звільнення з місць позбавлення волі

В умовах позбавлення волі, в ізоляції від суспільства, особистість засудженого зазнає значних змін, внаслідок яких найбільшу значущість для нього набувають цінності, що забезпечують «існування в пропонованих обставинах» великої кількості людей однієї статі, майже нульової можливості побути на самоті, суворих вимог до дотримання режиму тощо. Загальнолюдські цінності, притаманні соціуму «за воротами», відходять на другий план. Засуджені по закінченні відбування покарання знов повертаються до суспільства, законів якого вони мають дотримуватися, але дуже часто не можуть цього зробити через втрату належного рівня соціальної адаптації. Навички життя у колонії не дуже корисні у переважній більшості життєвих ситуацій «на волі», а інші, адаптивні вміння та способи соціальної комунікації втрачені.

Проведення заходів щодо формування у засуджених просоціальної мотивації, відновлення в них навичок суспільного життя, розуміння засад громадської моральності та взаємної відповідальності – все це не повний перелік тих психологічних вмінь, які мають бути розвинути в межах ефективною підготовки до звільнення з місць позбавлення волі та профілактики повторного скоєння злочину підлітком чи молодю особою. Зрозуміло, що корекція психологічного стану особистості та вироблення в неї соціальних якостей, що є адаптивними для життя за межами установи виконання покарань (УВП), є не єдиним напрямом діяльності фахівців УВП у сфері ресоціалізації. Зокрема, мають бути відновлені (сформовані):

- побутові вміння (навички самообслуговування);
- навички гігієни, догляду та підтримки стану власного здоров'я;
- знання в межах шкільної програми;
- трудові й професійні навички й уміння;
- правова обізнаність, знання своїх прав, обов'язків, вміння їх застосовувати;
- повага до закону, моральних норм і цінностей суспільства тощо.

Очевидно, що перераховані вище напрями є дуже важливими з точки зору реального повернення підлітка, молоді людини, що відбували покарання у вигляді позбавлення волі, до нормального життя в громаді. Але їх розвиток є, скоріше, тактичним завданням, розв'язати яке можливо лише за умов досягнення стратегічної, магістальної мети – формування (або відновлення) і закріплення у підлітка, молоді людини стійкої просоціальної мотивації, яка є ґрунтом і для попередження рецидивної злочинності, і для

усвідомленої відмови від норм кримінального середовища на користь загальноприйнятних цінностей. Мішень психолого-педагогічного впливу – складний для корекції комплекс явищ ціннісно-мотиваційної, когнітивної та поведінкової сфер особистості засуджених.

З одного боку, не слід переоцінювати роль установ виконання покарань – важливу роль в процесі формування та усталення ціннісних орієнтацій відіграє середовище, в якому живе і виховується підліток, його найближче оточення – сім'я, друзі, громада. З іншого – саме виховна або виправна колонія може та має стати місцем, де вдасться подолати ті викривлення у становленні особистості засудженого, через які він порушив закон та потрапив до місць позбавлення волі.

3.1. Основні чинники, що впливають на ефективність підготовки до звільнення з місць позбавлення волі та формування просоціальної мотивації у засуджених

Визначаючи чинники, які сприяють полегшенню ресоціалізації, соціальній реадaptaції неповнолітніх та молоді, які знаходяться в місцях позбавлення, слід зважати на певну циклічність зазначених процесів. Це означає, що поліпшенню відновлювальних заходів сприяють чинники зовнішнього (поза колонією) макро- і мікросередовища, характеристики тимчасового («малого») соціуму установ виконання покарань та індивідуальні особливості особи. Отже, можна виділити наступні групи чинників:

1. Індивідуально-психологічні чинники (інтелектуальний розвиток, самооцінка, комунікативні та соціальні навички тощо).

2. Чинники «малого» соціуму:

- досвід перебування в СІЗО;
- режим установи виконання покарань, а також декларовані та реальні цінності УВП;
- наявність програм та заходів, спрямованих на підготовку засуджених до звільнення, відновлення та формування у них просоціальних навичок;
- кадрове забезпечення УВП, наявність і ступінь професійного вигорання у фахівців.

3. Чинники «великого» соціуму:

- вплив сімейного оточення та відновлення родинних зв'язків;
- рівень співпраці інститутів громади щодо недопущення підліткової злочинності та її рецидивів;

Нижче надано більш детальний опис окремих чинників, які сприяють ефективній ресоціалізації молодих осіб та підготовці до звільнення з місць позбавлення волі.

3.1.1. Індивідуально-психологічні чинники

Надзвичайно важливим є врахування особистісних рис та інтелектуального рівня розвитку засудженого під час розробки та впровадження програм ре соціалізації загалом та зокрема, у ході підготовки засудженого до звільнення.

На сьогоднішній день основним методом виховної роботи, зокрема у виправних колоніях, є переважно проведення лекцій та бесід із засудженими. Однак в умовах зниженого інтелекту засуджених (який фіксують всі учасники дослідження) ці форми роботи є неефективними і неадекватними. На жаль, сьогодні чинник фактичної неписьменності, низької здатності до концентрації уваги, наявності недиагностованих розладів за типами дислексій, дисграфій тощо залишається, переважно, поза увагою розробників програм із ресоціалізації. Саме тому частина з них виявляються неефективними через органічну нездатність значної кількості неповнолітніх та молодих засуджених сприймати інформацію у письмовій (брошури, конспекти) або лекційній формі.

- *Если лекции, то надо, чтобы записывали... Лучше на практических примерах показывать.*
- *Проводим только лекции и беседы в форме ответов на вопросы, которые их интересуют.*
- *Индивидуальная работа, беседы. Групповые занятия не очень популярны.*

Необхідно розробляти та застосовувати техніки візуалізації, тренінгові методи задля відпрацювання практичних навичок, ігрову терапію, настільні ігри, методика, пов'язані із малюванням, тощо, які передбачають максимальне залучення учасників. Такі методи є цікавими для цільової групи та відповідають рівню розвитку їх когнітивної та емоційно-вольової сфери.

Дуже позитивним, з цієї точки зору, є досвід виховних УВП щодо застосування різних форм арт-терапії та роботи з природними матеріалами. Ці методи дозволяють ефективно працювати з соціально та педагогічно занедбанними особами.

Не менш важливим є і досвід виховних колоній у сфері здійснення заходів щодо полегшення адаптації підлітків до режимних умов, які починають здійснюватися одразу ж по прибуттю дитини до карантину.

- *Если правильно поставлена работа на карантине, то в ресоциализации можно расслабиться. Почему? Потому что в карантине есть коррекция мотивации. И после двух недель штурма, если правильно сделана коррекция мотивации, то дальше все пойдет легко. И не надо забывать, что это дети. Что бы мне ни говорили, но это дети, которые играют во взрослые игры. Но они играют детскими методами. Если есть за что, то их можно наказывать и они воспринимают это правильно. Но обязательно их надо хвалить. Если это все сделано в карантине, то дальше уже проще...*

- *Сложнее всего работать с теми, кто получил малые сроки пребывания в стенах воспитательной колонии. Мы просто ничего не успеваем с ними проработать.*

- *Легче работать с теми, у кого есть интеллект и желание измениться, желание самопознания и саморазвития. Таких будет около 30 %.*

- *Более 90 % хотят остаться здесь. Они уже видели отношение в СИЗО. Они видели отношение здесь. И уже могут понять, что их может ожидать во взрослой колонии.*

На окрему увагу заслуговує той факт, що за даними опитаних експертів **вихованці інтернатів найлегше адаптуються до умов колонії.**

Це є наслідком особливостей режиму, умов проживання та субкультури інтернатів, яка, фактично, наближена до традицій кримінальної чи пенітенціарної субкультури.

З точки зору діяльності співробітників установ виконання покарань, це є аспектом, що полегшує роботу з такими дітьми у напрямі їх адаптації до умов позбавлення волі, однак ускладнює роботу щодо підготовки їх до звільнення, формування просоціальної мотивації, оскільки у таких дітей слабо розвинена емоційно-вольова сфера, спотворена ціннісна система, немає соціально-позитивного оточення, яке б підтримувало вихованця у процесі змін та після виходу з місць позбавлення волі. Такі підлітки, молоді люди не мають прикладів позитивної соціальної поведінки та не володіють щонайменшими навичками соціально-конструктивного розв'язання проблемних ситуацій. Саме вищеперераховане, як правило, слугує причинами скоєння рецидиву злочину.

З іншого боку, зазначена інформація вкотре порушує питання про становище дітей у інтернатних закладах та методи їх виховання і соціалізації, та вказує на необхідність прискорення процесів деінституалізації в Україні.

- *Очень много таких [воспитанников интернатов]. Им не нужна адаптация. Они уже адаптированы и умеют решать вопросы. А с домашними немного проблемы есть. Он привык к отдельной комнате. Иметь все*

отдельное. Первое время они страдают без этого. А потом... Одна мама говорила, что ребенок стал даже очень самостоятельным, а дома его приходилось чуть ли не из ложки кормить.

- *С ними работать намного легче... Для них практически нет периода адаптации. Они привыкли жить в коллективе и в режиме. У них не наблюдается стрессовости при попадании в нашу колонию.*

- *Есть определенный процент сирот и тех, кто был лишен родительской опеки. ... Период адаптации у них проходит быстрее и уровень тревожности ниже, чем у тех, кто попал в колонию с полных семей.*

- *Это очень специфический контингент. Они с самого детства настроены криминогенно. Они скрытны и замкнуты. Хитрые. Своего рода, как волчата. У них очень сложно завоевать авторитет. Чтобы они понимали, что мы как раз из тех людей, которые ему могут помочь ...*

- *Они более закаленные и самостоятельные. Это положительные черты. А отрицательное то, что они могут ничего не ценить. Потому что по жизни он ничего и не видел, кроме интерната.*

- *Среди них много хороших и толковых парней. Но, они могут здесь и хорошо учиться, и работать. А приходит время освободить его... и что дальше? Везем его в интернат. А он говорит, что сейчас зайдет туда, чтобы нас не подставлял. Подождет, пока у меня подпишут акт передачи. И через полчаса удерет. И все начинается по кругу.*

- *Мы делаем все, что можем. Но у них нет ни социального жилья, никакого приюта. Они никому не нужны.*

На жаль, психологічна служба виправних колоній майже не проводить роботу з адаптації новоприбулих, що переходять із виховних УВП (мотивуючи це відсутністю такої необхідності), і молоді люди залишаються сам-на-сам з новим для себе середовищем, що значно ускладнює:

- пристосування до нового колективу, більшість якого складають дорослі люди з усталеною системою цінностей, часто – негативною та такою, що суперечить і загальнолюдській моралі, і нормам, які формувалися у виховній колонії;

- подальше перебування у виправній колонії через неможливість (відповідно до традицій такої колонії) або небажання (через недовіру) звернутися по допомогу до співробітників колонії;

- процес ресоціалізації, забезпечення якої відбувається, переважно, суто формально, не даючи змоги дійсно переоцінити свої вчинки та виробити адаптивні про соціальні форми поведінки, відновити побутові навички, сформувати комунікативні вміння.

3.1.2. Досвід перебування в СІЗО як чинник ризику для подальшої ресоціалізації

Як стверджують працівники колоній, основна маса «відторгнутих» вперше **зазнає насильства, зокрема сексуального, саме в СІЗО**¹⁰, зокрема через утримання в камерах з повнолітніми особами. Працівники СІЗО знають про цю проблему, але до заходів реабілітації не вдаються, обмежуючись бесідою, дисциплінарним впливом на кривдника та розведенням по різних камерах. Очевидно, що це не є розв'язанням проблеми, а за умов, що від сексуального насильства часто страждають саме неповнолітні, виникає питання щодо доцільності їх утримання в СІЗО (особливо за умов обвинувачення у нетяжких злочинах).

• *Бывает такое. В редких случаях, но... Как правило, кто сильнее, тот прав. Ищут очень слабую сторону.*

• *Так как здесь находятся **особи одного пола**, то мы работаем над предотвращением сексуального насилия. За год работы еще такого у меня не было. В их среде это тоже не приветствуется. Проводим беседы.*

• *Здесь могут находиться лица, которые подвергались насилию со стороны друзей на свободе, со стороны сокамерников, с которым сидел раньше. Мы проводим работу на две стороны. И с тем, кто пострадал. И с тем, кто причинил насилие. Первый шаг – развести таких людей по разным камерам. Как правило, **пострадавшие сами не обращаются за помощью**. Это в случае, если мы обнаружим своими силами.*

• *Это уже **несовместимость людей**. Проводим беседы как с потерпевшим, так и с обидчиком. И по виду режима, согласно нашего законодательства, статьи 8 Закона «О предворительном заключении» производится перемещение из камеры в камеру.*

Аналогічним чином (шляхом переселення та проведення бесід) розв'язується в переважній більшості випадків і проблема агресивної і конфліктної поведінки підслідних.

• *Причины конфликтов могут быть разными. От того, что кто-то случайно взял не свою вещь, до того, что не сошлись характерами, что кто-то хотел быть главным в камере. Работа ... пытаемся развести их по разным камерам и довести то, что так делать нельзя.*

¹⁰ В той же час, незрозуміло, чи мова йде саме про СІЗО, чи про КПЗ та перебування з дорослими в ході переміщення з однієї установи до іншої. Отже, в даному випадку може йтися про весь період досудового слідства та час, що передує поміщенню підлітка до колонії.

• *Работаем в этом направлении [предотвращение агрессии]. Но продуктивности от этого мало. Мы можем проводить только беседы, тренинговые занятия.*

• *Проводятся беседы. В основном – беседы. Есть брошюры. Проводим лекции и беседы на тему, чем это грозит в дальнейшем. Про венерические заболевания, про ВИЧ и СПИД. В школах также проводятся такие лекции.*

Ефективність здійснюваної діяльності є дещо сумнівною, оскільки саме тривале (більше півроку) перебування в СІЗО **працівники установ виконання покарань вважають головним чинником ризику для подальшої ресоціалізації підлітків**. При цьому, близько 46,7% засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі (43,3% у виховних колоніях; 50% у виправних колоніях) провели в СІЗО, будучи неповнолітніми, від 6 місяців до понад двох років. Таким чином, вже на етапі слідчих дій створюються умови для особистісної деструкції, руйнації ціннісно-мотиваційної сфери, формування психологічної готовності до вчинення рецидивного злочину, що є тим більш неприпустимим, коли йдеться про дітей.

• *Очень высокий уровень криминальных наклонностей. Это все идет с СИЗО.*

• *Основная проблема в том, что длительное пребывание в СИЗО на них навеивает уголовную романтику. В СИЗО они могут сидеть в одной камере с совершеннолетними и там послушать их рассказов. Если он посидит в СИЗО один месяц, то это еще ничего. Они тогда нормальные. А если полгода, то они уже послушали рассказов взрослых. Приезжают сюда в наколках...*

• *Мы получаем то, что было в СИЗО. Если в СИЗО были проблемы статусности, то они переходят и сюда.*

• *Больше проблем у тех, кто поступил сразу с СИЗО. У них больше так называемой воровской романтики. И с ними надо больше работать. На карантине с ним поговоришь, и в отделение он приходит другим. Он сравнивает отношение к себе в СИЗО и здесь.*

На негативний плив перебування в СІЗО¹¹ непрямо вказує і розподіл відповідей опитуваних підлітків щодо відчуття небезпеки під час перебування у СІЗО (табл. 3.1.).

¹¹ З даних анкети незрозуміло, чи розрізняли опитувані СІЗО, КПЗ та перебування з дорослими в ході переміщення з однієї установи до іншої. Отже, в даному випадку може йтися про весь період досудового слідства та час, що передує поміщенню підлітка до колонії.

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Чи погрожував Вам хто-небудь під час перебування у СІЗО?»**

	СІЗО	Виховна колонія		Виправна колонія	
	<i>n</i>	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Так, інші підслідні	1	4	3	3	3
Так, персонал СІЗО	1	19	16	22	18
Так, слідчий	1	8	7	14	12
Так, інші	1	4	3	9	8
Ніхто не погрожував	21	80	67	65	54
Не бажаю відповідати	1	15	13	23	19

Як видно, знаходження в СІЗО дещо викривлює відповіді частки респондентів, які не дають правдиву інформацію через цілком зрозумілий страх бути покараними.

Отже, 23 - 30% засуджених свідчать, що вони зазнавали погроз з боку представників держави – працівників СІЗО або слідчих.

Звичайно, що ці травматичні переживання мають бути відпрацьовані для вдалої ресоціалізації, і у виховних колоніях це відбувається.

Водночас у виправних колоніях засуджені продовжують залишатися сам-на-сам із своїми страхами та упередженнями щодо персоналу колонії, що значно знижує можливості їх ресоціалізації.

3.1.3. Вплив режиму колоній на формування рівня просоціальної мотивації засуджених

На жаль, у низці випадків ***сам режим колоній та пропоновані форми роботи із засудженими фактично позбавляють їх змоги адаптуватися до вимог суспільства, що змінюється.***

У колонії засуджені перебувають на повному утриманні держави і персоналу, а, виходячи на волю, виявляються нездатними гнучко та самостійно розв'язувати проблеми, що перед ними постають. Надзорська регламентація їх поведінки, суворий режим, значна кількість заборон та обмежень навіть у елементарних речах призводять до розвитку утриманства, формування позиції у особистості, за якої вона повністю покладається на оточуючих (дорослих, державу) у влаштуванні власного життя та пасує перед найменшими труднощами.

• По выходным белье и вещи сдаются в прачечную. ... В принципе, по вечерам свои носки, трусы и футболки они стирают сами. Не будешь ведь неделю в них ходить? У них есть комната, где они могут сами и постирать свои вещи, и посушить.

• ... они привыкли, что за них все делают и думают. Как в пионерском лагере. И если какая-то служба будет на воле, то они решение своих проблем переложат на эту службу и будут считать, что им обязаны. У кого-то нет возможности решить свои проблемы. А у кого-то нет желания их решать.

• Если мы их строем отвели в школу и строем забрали, то вариантов увильнуть от занятий негде. ... И в ПТУ то же самое – строем.

У переважної більшості так і не формується стійка просоціальна мотивація, заснована на внутрішніх переконаннях. Їх суспільно позитивні вчинки мають, як правило, екстернальну спрямованість, вони ситуативні і зорієнтовані на швидке отримання схвалення чи певної винагороди або уникнення покарання.

• Если какой-то воспитанник не слушается, например, ему говорят, что надо идти учиться в ПТУ, а он не хочет, тогда мы связываемся с родителями и говорим, что мы сделали со своей стороны все возможное. Надо чтобы и они тоже повлияли. Через пару дней после беседы с родителями такой осужденный приходит в кабинет и говорит, что хочет учиться.

• Обіцяють виправитися, щоб скоріше звільнитися.

• Когда при родителях мы говорим о недостатках, о плохом поведении, то ему становится стыдно, и он перед матерью обещает исправиться.

В умовах колонії така стратегія поведінки є цілком виправданою і адаптивною, але за її межами вона знов підносить на поверхню слабкість, нестійкість просоціальних ціннісних орієнтацій, невміння розв'язувати власні проблеми і часто призводить до повторного скоєння злочину. Ця особистісна специфіка неповнолітніх вихованців набуває особливої ваги, коли йдеться про підлітків з досвідом наркоманії, ігроманії, алкогольної залежності, а також тих, що мають ті чи інші акцентуації характеру (а таких, за свідченням опитаних експертів – до 90%). За умов того, що більшість з них не мала і не має стійкої мотивації до праці, усталеної системи цінностей, звички до наполегливого та щоденного докладання зусиль задля власного влаштування, підлітки з кримінальним досвідом досить легко повертаються до кримінальної субкультури

• Как правило, это легкие и быстрые деньги. Из-за них они совершают новые преступления и попадают в СИЗО. И дальше – в места лишения свободы. Это основной фактор. Второй фактор. Некоторых влечет романтика, тюремная романтика. Это у кого не сформирован характер. Но главное – быстрые и легкие деньги.

Слід зазначити, що **й самі вихованці, і багато співробітників колоній вважають погані умови життя та низьке матеріальне забезпечення виправданням для повернення до злочинної діяльності** (у той же час, значна кількість людей і сімей у складних життєвих обставинах не скоює злочини, незважаючи на погані соціальні умови, отже, головний чинник – мотиваційний). Відбувається певна легітимація рецидивних злочинів як майже єдиного шляху для молоді, що звільнюються (перш за все, з виправних колоній).

- Чтобы нормально прожить, он и вынужден снова воровать.
- Они выходят на свободу и не думают, что будут воровать снова. Но всего хочется. А возможности приобрести легально, нет. Он хотел бы работать. Навыки есть. Но на работу никто не берет.
- Нужно менять не условия пребывания в колонии, а условия, в какие выходят они после колонии. Например, они хотят измениться. Выходят из колонии. А на свободе нет ни работы, ничего. Особенно если это село или маленький город, что все знают, что он отсидел и не хотят поэтому брать на работу. А он смотрит, что у бывших одноклассников и телефоны и все есть. Уезжать в крупный город нужны деньги, чтобы снимать жилье. А денег нет.
- Освобожденные имеют право на 5-% квоту по трудоустройству. Они с направлением идут в центр занятости. И опять-таки, если они этого хотят. А они этого в основном не хотят. Потому что около 80 % снова идет на то, чтобы нарушать закон. ... А проблем с трудоустройством, если идет через центр занятости, нет. Они их трудоустраивают согласно 5-% квоте. Но опять-таки, на зарплату от 800 до 1500 гривен. И это мужику, который освободился, который привык жить «украл, выпил – в тюрьму». Да он просто и не проживет на эти деньги. А ему еще надо жениться и завести детей. И его понять можно. С некоторыми беседовал, так они говорят, что выйдут на волю, погуляют вдоволь, а потом можно и снова посидеть. Они говорят, что нет смысла «горбатиться» месяц за те деньги, которые он может поиметь за одну поездку в метро.

Таким чином, вплив колонії виявляється суперечливим: на раціональному рівні ведеться робота, спрямована на попередження рецидиву,

а на емоційному, позасвідомому рівні подаються сигнали щодо його неминучості. Очевидно, що таке ставлення пов'язано, перш за все, з роботою соціальних служб на місцях, подекуди – емоційним вигоранням співробітників УВП, однак не можна применшувати і значення готовності засудженого до виходу з місць позбавлення волі, самостійного вирішення власних проблем, докладання зусиль щодо повернення до право слухняного життя.

Отже, поєднання жорстокої регламентації життєдіяльності в колонії, відсутності ефективної соціальної інфраструктури за місцем проживання, не сформованості просоціальної мотивації та належного рівня необхідних знань, умінь та навичок для життя у соціумі, а також складних обставин життя сімей таких осіб (особливо – неповнолітніх), часто стає на заваді їх ресоціалізації та адаптації до суспільства, створюючи передумови для вчинення рецидиву.

3.1.4. Програми та заходи, спрямовані на підготовку засуджених до звільнення, відновлення та формування у них просоціальних навичок

За результатами опитування, лише у половини засуджених неповнолітніх та молоді, які готуються до звільнення (54%) існує індивідуальна програма підготовки до звільнення. Рівень охоплення індивідуальними програмами у вихованців колоній вищий, ніж у молоді, яка відбуває покарання у виправних колоніях – 70% та 38% відповідно. Майже кожен п'ятий (19%) з тих, хто готується до звільнення, не зміг пригадати, чи існує в нього індивідуальна програма підготовки до звільнення. Опитування інспекторів з підготовки до звільнення, засвідчило (3 з 9 інтерв'ю), що індивідуальна програма підготовки до звільнення досить часто ототожнюється з курсами (школою) підготовки до звільнення, 2 з 9 опитаних повідомили, що індивідуальні програми у їх вихованців відсутні. Тільки 4 з 9 опитаних інспекторів з підготовки до звільнення підтвердили, що у їх вихованців є індивідуальні програми з підготовки до звільнення, однак тільки три з них повідомили про участь самих засуджених у розробці такої програми, зокрема тієї її частини, яка стосується питань подальшого працевлаштування, місця проживання, влаштування на навчання.

Індивідуальні програми будуються на основі оцінки потреб засуджених, яку проводить інспектор з підготовки до звільнення, психолог. Ймовірно припустити, що вихованці виправних закладів, які відповідали на запитання щодо існування індивідуальних програм підготовки до звільнення, теж мали на увазі заняття у Школах підготовки до звільнення.

Відповідно до результатів дослідження, майже половина опитаних (41%), які готуються до звільнення, відвідує заняття Школи (курсів) підготовки до звільнення. Відсоток охоплених вихованців виховних колоній заняттями у Школі підготовки до звільнення значно вищий (64%), ніж молоді у виправних колоніях (20%). Школу (курси) підготовки до звільнення можуть відвідувати засуджені за 6 - 3 місяця до звільнення. З наближенням часу звільнення відсоток осіб, які відвідують Школу (курси) підготовки до звільнення, збільшується. Так, відсоток охоплених заняттями у Школі тих, хто може звільнитися протягом 1 - 3 місяців (на момент опитування), становить 85%, а тих, хто очікував звільнення протягом 4 - 6 місяців - 59%.

Програми роботи такої Школи (курсів) складають інспектори з підготовки до звільнення спільно з психологами установ, затверджуються начальником виправного закладу. *Аналіз таких програм виховних колоній показав, що відсутність чітких рекомендацій щодо її підготовки та проведення призводить до трактування змісту такої програми різними фахівцями, відповідальними за її розробку та реалізацію, по своєму.* Зазвичай це відбувається з огляду на професійну підготовку таких спеціалістів та їх особисте бачення пріоритетних тем. Наприклад, якщо такий інспектор з підготовки до звільнення має юридичну освіту, то він зосереджується, переважно, на законодавчих аспектах врегулювання життєдіяльності після звільнення: права та обов'язки людини, громадянина України, порядок оформлення або поновлення документів, порядок отримання житла, особливості працевлаштування, відповідальність за скоєння злочинів, встановлення адміністративного нагляду.

Аналіз відповідей інспекторів з підготовки до звільнення засвідчив, що до програми (або плану проведення занять) Школи можуть входити і такі блоки «Психологія», «Право», «Соціальна компетентність», «Здоровий спосіб життя». Програми занять коригуються двічі на рік або щоквартально.

Заняття відбуваються у вихідні дні 2 - 4 рази на місяць та проводяться частіше у формі лекцій, бесід, значно рідше - рольових ігор, тренінгів. Про застосування тренінгової форми навчання в більшості випадків зазначали психологи.

Тренінги проводяться з наступних тем «Влаштування на роботу», «Здоровий спосіб життя» (заняття проводяться з використанням настільних ігор, розроблених ВГЦ «Волонтер»), «Як сказати «Ні», «Отримання паспорта» тощо.

Під час занять вихованці установ мають можливість поставити запитання. До проведення занять залучаються психологи установ, фахівці (соціальні працівники і юристи) центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та

молоді, центрів зайнятості, медичні працівники (як керівник медичної частини виправної установи, так і залучені фахівці), співробітники РАЦСів, фахівці податкової інспекції.

Варто відзначити, що певну роль у таких програмах відіграють питання врегулювання міжособистісних конфліктів, ефективного спілкування, самовиховання та саморегуляції і, відповідно, якщо інспектор з підготовки до звільнення має педагогічну або ж психологічну освіту, то відсоток таких тем у Програмі збільшується.

Надзвичайно позитивним є те, що до реалізації Програми повинні залучатися також і психологи установи, медики, фахівці центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді представники громадських організацій, церкви. Однак, на жаль, в силу різних причин залучення цих фахівців, а особливо тих, що представляють інші структури, є несистематичним.

У цілому, аналіз відповідей інспекторів з підготовки до звільнення засвідчив, що інспектори, які працюють у виховних колоніях, більш ретельно підходять до проведення занять у Школі підготовки до звільнень: вони частіше запрошують спеціалістів інших державних установ, більше занять проводяться в тренінговій формі. Можна припустити, що це пов'язано як із меншим навантаженням (кількість вихованців), так і з більшою увагою громадськості (державних органів, які здійснюють нагляд за дотриманням прав дітей, громадських організацій, правозахисних тощо) до проблем підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених.

На думку половини тих, хто готується до звільнення, інформаційна і практична підготовка, яку вони отримують в цій Школі, буде корисною після звільнення. Корисність інформації і практичної підготовки підтвердили переважно вихованці виховних колоній (66%), в той час, як тільки 34% молоді, яка відбуває покарання у виправних колоніях і готується до звільнення, зазначили, що ця інформація їм буде корисною на волі. Інспектори з підготовки до звільнення, які працюють у виправних установах, також відзначили, що існує частина молоді, яка із цікавістю ставиться до занять у Школі (конспектують, ставлять запитання), а інша частина – тільки формально відвідує заняття. Натомість, всі інспектори з підготовки до звільнення ВК зазначили, що їх вихованці зацікавлені у заняттях Школи.

Понад третина опитаних (35%), які готуються до звільнення, не очікують виникнення будь-яких проблем після звільнення, не мають серйозних насторог щодо цього. Більш оптимістично налаштована молодь, яка готується до звільнення у виправних колоніях (44%). Серед неповнолітніх лише 26% не очікують серйозних проблем після звільнення.

Тих, хто готується до звільнення і мають серйозні перестороги з приводу проблем, що їх очікують, найбільше непокоять питання працевлаштування (31%), зустріч зі «старими знайомими», з якими порушували закон (21%), осуд знайомих, сусідів (18%), проблеми з реєстрацією (12%), взаємовідносини з батьками та родичами (11%), відсутність документів (10%). Значно рідше респонденти згадували проблеми наркозалежності (6%) та алкогольної залежності (2%). Якщо молодь, яка готується до звільнення з виправних колоній, більше, ніж неповнолітніх, непокоять проблеми, що можуть виникнути з працевлаштуванням (34% і 28% відповідно), то неповнолітні відносно частіше, ніж дорослі, зазначали про проблеми соціально-психологічного плану – взаємини з батьками та родичами (15% та 8% відповідно), зустріч зі «старими знайомими», з якими порушували закон (26% та 16%), осуд сусідів та знайомих (26% та 10%).

Більше половини осіб, які готуються до звільнення (61%), знають, до кого можна звернутися, якщо у них дійсно виникнуть проблеми побутового та трудового влаштування або проблеми взаємовідносин. Проте існують суттєві розбіжності у рівнях обізнаності з питань можливого звернення за допомогою в залежності від типу виправних установ. Рівень обізнаності респондентів, які готуються до звільнення у виховних колоніях, набагато вищий, ніж у молоді, яка готується до звільнення у виправних установах, – 77% та 46%.

Всі опитані фахівці виправних установ зазначили, що не потрібно вносити зміни у процес підготовки до звільнення засуджених неповнолітніх та молоді, аргументуючи це тим, що спеціалісти роблять все можливе в умовах виправних закладів. Проте, на думку фахівців центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, з метою підвищення якості підготовки засуджених до звільнення з установ виконання покарань, потрібно:

- удосконалити систему навчання, отримання професійних навичок (2 із 18);
- забезпечити постійною роботою під час перебування в УВП (3 із 18);
- приділяти більше уваги формуванню навичок міжособистісного спілкування та вирішенню внутрішніх психологічних проблем (2 із 18);
- збільшити кількість інформаційно-просвітницьких заходів (2 із 18);
- збільшити час роботи та посилити відповідальність у ставленні психологів до засуджених (2 із 18);
- проводити заходи з підвищення кваліфікації персоналу та працівників, які здійснюють підготовку засуджених до звільнення, (2 із 18);
- інформувати про зміни в чинному законодавстві, функції структур, які допомагають у вирішенні життєвих проблем (1 із 18).

Опитані представники громадських організацій також акцентували увагу на **необхідності посилення психологічної підготовки до звільнення (формуванню мотивацію до зміни поведінки, навички цілеспрямованості)** та залучати до процесу підготовки до звільнення представників громадських організацій, волонтерів.

3.1.5. Проблеми кадрового забезпечення та протидія професійному вигоранню

На перший план у роботі УВП висувається повернення засуджених до просоціального життя на волі шляхом активізації їх психологічних ресурсів та узгодження набутих ними в колонії знань, умінь і навичок із вимогами суспільства. Все це висуває високі вимоги до професійних та особистісних якостей персоналу УВП, який, фактично, є **головним ресурсом пенітенціарної системи.**

Статус співробітника УВП є специфічним. Він вимагає психологічної та фізичної витривалості, організованості, вміння діяти в екстремальних умовах. Діяльність співробітників відбувається в складних (а іноді й в небезпечних) обставинах, які потребують гнучкого реагування, але в той же час жорстко та незмінно регламентується. Все це призводить до емоційного вигорання, професійної деформації, інших психологічних змін – особистість працівника системи УВП може стати жорсткою, ригідною, нерелексивною та, водночас, конфліктною, невірноваженою, схильною до сплесків негативних емоцій тощо.

Додатковий чинник ризику закладено і в двоїстості положення пересічного співробітника УВП – він (вона) водночас має великі (відносно засуджених) та малі (порівняно із керівництвом) владні повноваження. Це створює додатковий внутрішній конфлікт, знижуючи професійну й особистісну ефективність, посилюючи ризик професійної деформації та професійного вигорання.

Основними чинниками ризику є:

- **надмірне навантаження на одного фахівця**, яке не враховує екстремальних з психоемоційної точки зору умов роботи (підвищений ризик, постійне нервово-психічне напруження фахівця, стресові умови роботи тощо);

- **поєднання жорсткої регламентації діяльності із фактично ненормованим робочим днем** за відсутності (або недостатності) моральних та матеріальних заохочень;

- **одночасне перебування працівників у кримінальній субкультури та в просоціальному середовищі**, яке розмиває межі нормативної поведінки;

- відсутність психологічної служби попередження професійного вигорання, яка б забезпечувала психологічне розвантаження та проведення супервізій для співробітників.

Зв'язок рівня навантаження та ступеню довіри до фахівців УВП

Головною проблемою нинішньої пенітенціарної системи є надмірне навантаження на працівників колоній. У виправних колоніях, наприклад, один психолог обслуговує кілька сотень осіб, змушений вести суттєвий перелік документації, часто переписуючи вручну (відповідно до вимог) одну й ту саму інформацію по кілька разів. Саме тому такий фахівець не має змоги належним чином працювати із засудженими, які цього потребують. За таких умов об'єктивно **неможливо вести індивідуальну та групову роботу з ресоціалізації, допомагати адаптації новоприбулих до виправної колонії, проводити консультування та реабілітацію осіб, які знаходяться в негативному психоемоційному стані, надавати психологічні послуги персоналу колонії**. Психолог, фактично, стає суто формальною фігурою. Засуджені недоотримують підтримки у відновленні соціальних навичок, що значно знижує шанси на повну реадаптацію після звільнення. В аналогічному становищі знаходяться інспектори та начальники відділень: їх ресоціалізаційна роль нівелюється, а функції зводяться, фактично, до підтримки дисципліни й режиму.

• *Нагрузка не адекватна поставленным задачам. Два психолога не могут нормально уделить время тому количеству осужденных, которым требуется помощь. А еще много времени занимает и ведение документации ... И журналы надо заполнять. И характеристики пишем.*

• *Не хватает 2-х воспитателей. По норме, на одного воспитателя должно быть 35 воспитанников. На такое отделение, как у меня, в 90 человек, по штату должно быть 3 воспитателя и я, начальник отделения. А у меня только я и воспитатель.*

• *Согласно расчету управления, на каждого психолога должно быть 600 человек. У нас где-то так и есть. ... не ко всем осужденными доходят руки*

У виховних колоніях ситуація із навантаженням краща, і це великою мірою впливає на більш позитивний психологічний клімат цих пенітенціарних установ.

• *96 осужденных девочек, 2 психолога по 48 девочек. Нагрузка большая. Кроме работы с осужденными есть много бумажных дел, однако увеличивать количество психологов нецелесообразно, не будет цельности в работе.*

• Один психолог числиться в штаті школи, а другої в соціальному відділі. Діагностика, психокорекція, профілактика... 173 вихованця, то єсть около 90 человек на одного психолога.

• Спеціалістів мало, улічуючи всі напрямки роботи. Наприклад, в відділенні КДІР повинен бути окремий спеціаліст, який займався б тільки діагностикою. У нас два відділення ресоціалізації. Желательно, чтобы в каждом отделении был свой психолог. Должен еще быть старший психолог-координатор. И еще психолог по работе с личным составом. Оптимально должно быть 5-6 психологов.

• Когда я пришла в колонию, то там было 960 человек. И я работала одна. Это работой назвать нельзя было. Сейчас 200 человек и нас двое.

Як видно з Рис. 3.1 та Рис. 3.2, нижчий рівень навантаження (тобто можливість здійснювати індивідуалізований, особистісний підхід до проблем вихованців) прямо позначається на рівні довіри до співробітників. Якщо молодь у виправних колоніях майже не довіряє фахівцям та не звертається до них, то у виховних колоніях ситуація інша – підлітки охоче діляться своїми проблемами зі спеціалістами, які безпосередньо відповідають за їх життя – старшими вихователями (начальниками відділення), вихователями, психологами.

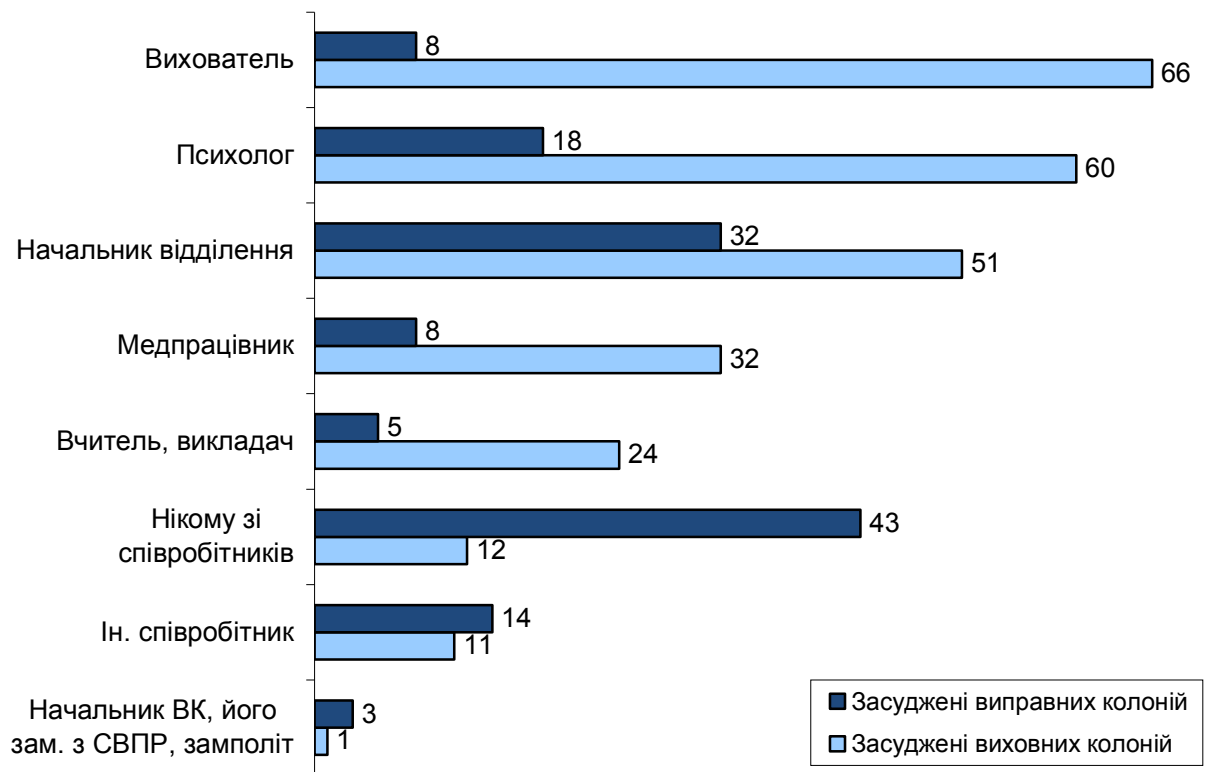

Рис. 3.1. Ступінь довіри до працівників УВП, до яких вихованці готові звернутися за порадою, за місцем відбування покарання, %

Окремо слід зазначити, що велике значення має особливий статус психологічної служби у виховних колоніях. Психологи, як правило, не атестовані як офіцери, що значно підвищує довіру до них з боку засуджених підлітків та дозволяє більш ефективно здійснювати консультаційну, реабілітаційну та профілактичну роботу, спрямовану на недопущення негативної поведінки (в тому числі, в колонії).

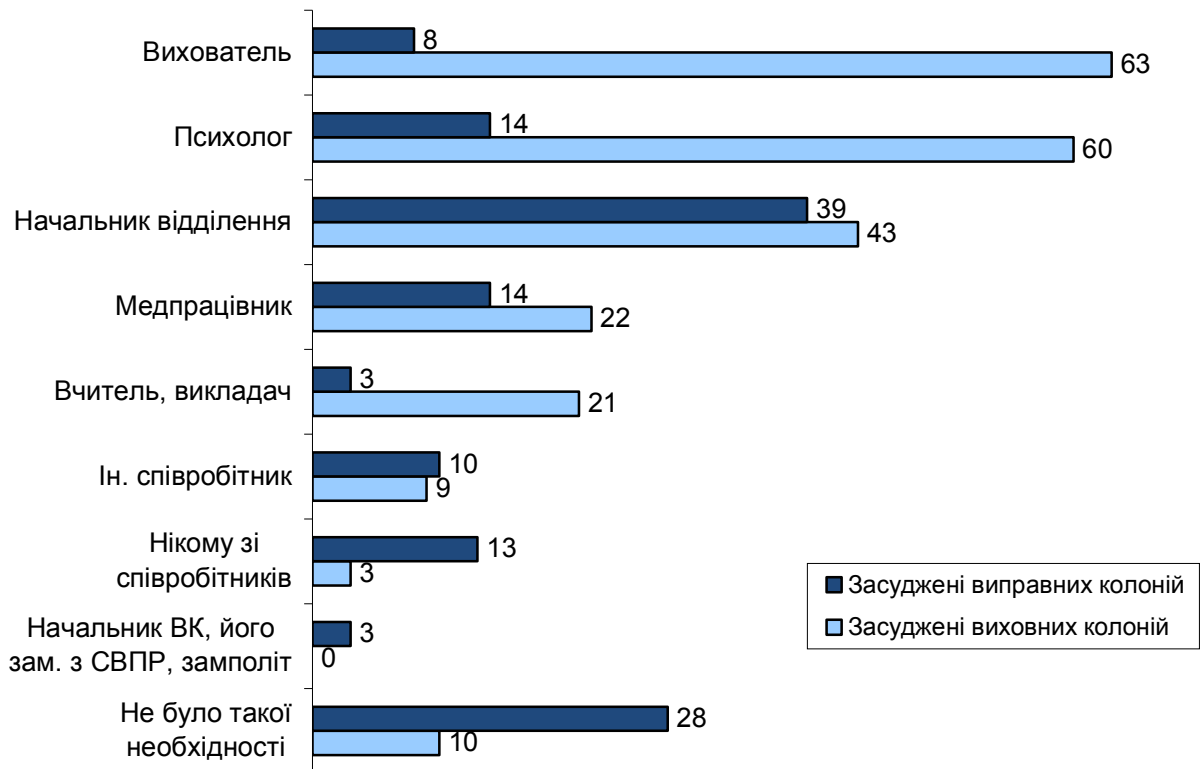

Рис. 3.2. Співробітники, до яких вихованці вже зверталися за порадою, за місцем відбування покарання, %

• Мы занимаемся только советами. Поэтому к нам относятся хорошо не потому что мы такие хорошие, а потому что у нас такая должность. Была бы я оперативным работником и делала бы так хорошо свою работу, то ко мне такого отношения не было бы.

• Может быть нам проще, потому что мы не аттестованы ... Те, кто носит погоны, должны подчиняться приказам, хотя бы они того или нет. Раньше и у нас такое было. Сейчас – нет.

• ... будет просто ужас, если в детских колониях вводит аттестацию. Может быть, уже сейчас не так...а раньше, когда они приходили под влиянием этой субкультуры, они никогда бы не пошли ко мне на беседу, была бы я аттестована.

• Возникла у него какая-то проблема, то ему показывают путь решения его проблемы. Если он ко мне пришел с каким-то вопросом, и я его послал,

сказал, чтобы он мне не мешал, то в следующий раз он уже ко мне не придет. А если я его выслушаю, подскажу как надо сделать, и у него все получится, то он уже и во второй раз придет со своей проблемой. И будет меня слушаться.

Рівень навантаження як чинник зниження ефективності професійної діяльності

Надмірне навантаження, крім суто фізичної неможливості охопити всіх тих, хто цього потребує, несе в собі й інші ризики. Зокрема зниження ефективності роботи із засудженими, розвиток суто формального підходу до неї через емоційне вигорання.

• В отделении находится около 50-60 человек. И все они разные. И психологически они подходят друг к другу не будут. Поэтому возникают конфликтные ситуации. Но решается все очень быстро. Для этого есть начальник отделения и группа надзора. Я повторю, что один психолог на 600 человек... За каждым следить мы не будем. Не тот уровень.

• Индивидуальная программа? У меня есть журнал. И у меня есть распечатанные лекции. Они для всех. А так, чтобы индивидуально? У меня в карманах и так много бумажек. Они приходят ко мне. Я им читаю лекцию. Кто хочет, может конспектировать. А кто не хочет, те не конспектируют. Если им понадобится какая-то информация, то они всегда смогут позвонить мне.

Співробітники виховних колоній відзначаються значним емоційним включенням у професійну діяльність, високим рівнем відповідальності за її результати, прагненням дійсно допомогти своїм вихованцям. Фактично, це демонструє значну перевагу вихованих колоній перед виправними, зокрема в питаннях забезпеченості персоналом та запровадження дієвих програм, спрямованих на реадaptaцію підлітків з максимальним урахуванням їх індивідуальних особливостей.

• Если все нормально, то только тогда мы идем домой. Когда что-то прояснится по кадрам, тогда будет другая картина. Я, например, сейчас нахожусь в отпуске, но все равно наведываюсь. Потому что если пацанов на месяц запустить, то потом их не узнаешь.

• А еще мы должны каждый день проводить прием по личным вопросам. Так как я один воспитатель на отряде, то я должен в день пообщаться минимум с 5 воспитанниками. Это все при условии, что ничего не случается. А если, не дай Бог, какая-то конфликтная ситуация? Ведь все может быть.

• Мне очень нравится рекомендация, которую дает Департамент, что рабочее место психолога начинается там, где он находится с воспитанником.

... Другой раз по дороге решаешь вопросов больше, чем в кабинете. Когда ты идешь, то к тебе подходят ребята со своими проблемами, и ты их выслушиваешь. И когда видишь, что это серьезная проблема, то уже тогда ее решаешь либо в кабинете, либо в комнате психоэмоциональной разгрузки.

- *Нельзя работу психолога уложить в те рамки, о каких вы говорите. Беседа может длиться и 4, и 5 часов. Поэтому, как вы можете спрашивать? Что, например, с 8-00 до 10-00 у меня тестирование, а с 10-00 до 12-00 – беседа? Я так не могу. Все идет по мере поступления проблемы.*

- *С одним можно уложиться и за полчаса, а с другим и все 6 проговоришь.*
- *Я никогда не выйду с зоны, если вижу, что сидят в комнате свиданий родственники ... Потому что больше информации о ребенке, чем у мамы с папой, я не получу.*

- *Здесь работа подразумевает ненормированный график. Психолог работает по обращению. А обращение может быть и ночью. А если суицид? В идеале должен быть психолог на дежурстве.*

Така залученість є позитивною з точки зору професійної діяльності, але призводить до погіршення інших сфер життєдіяльності співробітників колоній. Як наслідок, це може призводити до сімейних та міжособистісних конфліктів, посиленню відчуття власної недооціненості (через відсутність моральних та матеріальних заохочень), зростанню агресії в працівників, страху за виховання власних дітей тощо.

- *Если я на смене 16 часов – с 7-00 до 23-00, то я не вижу своей семьи и не могу с ними пообщаться.*

- *Если на предприятиях предусмотрено поощрение за переработку, то у нас этого нет. Ни материально, ни выходными. Это просто не предусмотрено.*

- *У вас были вопросы по поводу агрессии воспитанников. А почему никто не думает обо мне и о моем состоянии? О моей семье и о том, в каком состоянии мы приходим домой?*

Результатом часто стає плинність кадрів, коли кваліфіковані працівники залишають свої посади через низьку заробітну плату, ненормований робочий день, виникнення або загострення сімейних конфліктів, хронічних та психосоматичних захворювань, ризику розвитку алкогольної залежності тощо. Все це, загалом, призводить до зниження ефективності роботи колоній у напрямку реадаптації та ресоціалізації підлітків.

Що ж до засуджених у виправних колоніях, то на запитання «Чи проводяться у вас тренінгові заняття з визначеної тематики?» сумарно

переважають відповіді «ні» та «складно сказати» (див. рис. 3). Це є ознакою незацікавленості і засуджених, і персоналу. Працівники виправних колоній через значне навантаження прагнуть діяти суто в межах посадових інструкцій. Групова робота зводиться, здебільшого, до лекцій та бесід, що не сприяє побудові сприятливої для розвитку позитивних психологічних якостей у засуджених.

Крім того, у виправних колоніях не проводяться заходи із адаптації новоприбулих із виховних колоній до нових умов перебування: співробітники психологічної служби вважають, що до умов режиму такі особи вже пристосувалися у виховних колоніях, а проблеми з новим колективом вони можуть розв'язати або самостійно, або звернувшись до начальника відділення. Фактично, новоприбулі залишаються напризволяще: самостійне пристосування призводить до засвоєння норм кримінальної субкультури (чого намагалися позбавитися у виховних колоніях), а по допомогу до співробітників виправних колоній молоді засуджені звертатися уникають (див. рис. 1-2).

- *С проблемами адаптации, думаю, что не сталкиваются. Просто у нас режим немного жестче. И все.*
- *Только привыкание к коллективу. Потому что адаптацию к режиму они уже прошли в воспитательной колонии.*

Отже, **значний рівень навантаження сприяє виникненню професійного вигорання, втому, униканню ситуацій, які потребують значної емоційної та робочої напруги.** Це дуже яскраво проявляється у випадку виправних колоній, коли кількість осіб, які потребують уваги з боку персоналу є настільки великою, що виникає природний ефект «надмежевого гальмування», коли перевтомлена особа майже не реагує на зовнішні подразники та не виявляє власної ініціативи.

Емоційне вигорання проявляється також і в небажанні змінювати той статус-кво, який склався, незважаючи на неодноразово висловлену потребу в збільшенні штату психологів, вихователів тощо. Фактично, спостерігається бажання уникнення змін, навіть на краще, які потребують додаткових зусиль для пристосування до них. Очевидно, це пов'язано з побоюваннями щодо порушення всього більш чи менш усталеного порядку дій, налагоджених та звичних стратегій успішної взаємодії з вихованцями.

- *Оставил бы все так как есть...*
- *У нас все отлично расписано, что ни добавлять, ни убирать ничего не надо.*
- *Насколько возможно, то мы облегчаем [жизнь подследственным]. Но нельзя делать из СИЗО детский лагерь какой-то или садик. Потому что процесс адаптации в воспитательной колонии будет еще труднее. Поэтому менять ничего не надо.*

3.1.6. Вплив сімейного оточення на успішну ресоціалізацію, підтримка та відновлення зв'язків з сім'єю

Аналіз практики психологічної служби пенітенціарних установ демонструє, що психологи приділяють велику увагу соціально-психологічній адаптації до умов місць позбавлення волі, формуванню в засуджених вмінь регулювати свій психічний стан, стримувати та перемикає на інший вид активності агресію, розв'язувати конфліктні ситуації, адекватно оцінювати власні вчинки. У межах соціально-психологічної підготовки засуджених до звільнення відбуваються спроби створити умови для особистісного зростання засуджених, надається допомога у розвитку конструктивних навичок спілкування. Акцент робиться на пристосуванні до соціуму, до макросередовища, але відносно мало уваги приділяється адаптації засуджених до сім'ї – найближчого оточення, яке чекає на них на волі, і куди планує повертатися переважна більшість засуджених (81% хлопців і дівчат з виховних колоній та 84% – з виправних). На рис. 3.3. представлено розподіл відповідей ув'язнених та засуджених на запитання «Хто чекає на вас на волі?».

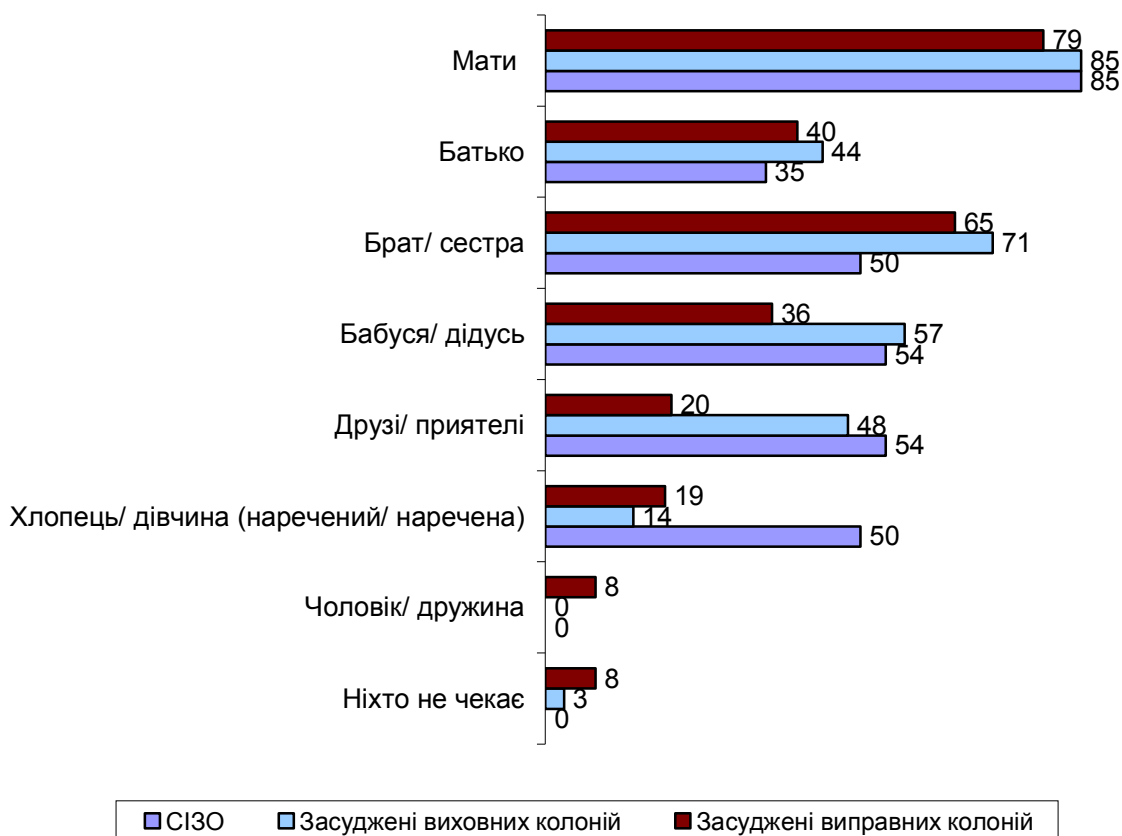

Рис. 3.3. Відповіді на запитання «Хто чекає на вас на волі?», за типом установи %

За час перебування за ґратами відбувся певний розрив сімейних зв'язків, змінилися стосунки в межах сімейної системи, і до цього мають бути готові і

засуджені, і члени їх сімей. Сім'я часто надовго стає єдиною ланкою, що підтримує підлітка або молоду особу, яка звільнилася, протягом всього часу пошуку роботи, в періоди відчаю тощо, утримує його (її) від рецидиву. Наостанок, в умовах, коли сім'я є абсолютно неблагополучною чи асоціальною, підліток має знати, яким чином можна подолати цю ситуацію, відпрацювати соціально позитивні способи життєдіяльності без сімейної підтримки. Отже, **відновлення сімейних зв'язків, підготовка до повернення у мікросоціум є досить важливим для забезпечення успішної реінтеграції засуджених.**

Відповідно до норм законодавства (Ст. 5 «Додаткові гарантії зайнятості для окремих категорій населення» закону України «Про зайнятість населення») особам, звільненим після відбуття покарання держава надає гарантії працевлаштування шляхом створення додаткових робочих місць, спеціалізованих підприємств, організації спеціальних програм навчання. Проте, результати досліджень засвідчили, що у пошуках роботи для тих, хто готується до звільнення, **вирішальну роль відіграють батьки.** Для 61% опитаних неповнолітніх та молоді, які готуються до звільнення, саме батьки та знайомі шукають роботу на волі. І тільки 17% з тих, хто готується до звільнення, шукає роботу через службу зайнятості. Популярність інших шляхів пошуку роботи є суттєво нижчою – користуються інформаційним терміналом у виправних закладах 8%, через інспектора УВП – 6% (рис. 3.4.).

Рис. 3.4. Розподіл відповідей на запитання «Яким чином Ви готуючись до звільнення, шукаєте роботу на волі?», %, n=97

Отже, це є лише одним із ряду прикладів, на підтвердження того, що саме сім'я є важливим ресурсом у ре соціалізації засуджених, протидії рецидивній злочинності тощо. Однак, часто сім'я сприймається персоналом виправних колоній просто як спосіб отримання інформації про підлітка, механізм впливу на його поведінку. Інша ситуація у виховних колоніях, де батьків намагаються активно залучати до здійснення психологічного та психолого-педагогічного впливу на вихованців.

• *Консультации для членов семей проходят во время дня открытых дверей или когда родственники приезжают на свидание. На консультациях обязательно говорим об отношении. Стараемся у родителей узнать больше информации*

• *Письма пишем и звоним родителям. А если не можем дозвониться, то звоним и в сельсовет, и соседям, и соцслужбы подключаем. Если родители не лишены родительских прав, а просто у них нет средств, чтобы приехать и забрать ребенка, то мы его отвозим сами.*

• *Стресс больше испытывали ребята с Западной Украины. Почему? Не знаю. Наверное там очень сильно развиты семейные устои. И даже для совершивших преступление стрессом является отрыв от дома.*

• *...аргумент, что взрослая колония ближе к дому и родственники будут чаще приезжать.*

Тим не менш, спілкування з батьками є дещо однобоким, оскільки не провадиться цілеспрямована робота щодо:

- вироблення в засудженого адекватних реальності уявлень щодо повернення до сім'ї;
- підвищення рівня усвідомлення очікувань щодо нього і його подальшого життя з боку інших членів сім'ї;
- формування навичок конструктивної (ненасильницької) родинної поведінки;
- подолання ідеалізованих уявлень щодо власної родини («сім'я вирішить всі мої проблеми») тощо.

Немає також і програм поступенітенціарної підтримки сім'ї, що значно ускладнює процес реінтеграції підлітка та молодого особи до соціуму.

3.1.7. Рівень співпраці інститутів громади щодо недопущення підліткової злочинності та її рецидивів

Очевидно, що найважливішим способом недопущення підліткової та молодіжної злочинності є профілактика, заснована на співпраці інституцій на рівні громади (сім'ї, установ і закладів освіти, соціальних служб, правоохоронних органів, судів, громадських організацій та членів громади), яка передбачає:

- попередження виникнення сімейного неблагополуччя та усунення його негативних наслідків, якщо воно виникло;
- протидію насильству в сім'ї та жорсткому поводженню з дітьми;
- сприяння розвитку сімейних форм виховання та реформування інтернатних закладів;
- недопущення втрати житла дітьми та підлітками внаслідок батьківської або власної недбалості, допомога (за необхідністю) у відновленні документів;
- посилення виховної ролі спеціально уповноважених підрозділів МВС України зі здійснення профілактики правопорушень серед дітей та відповідних соціальних органів та служб;
- організацію змістовного дозвілля дітей і підлітків, зокрема на базі клубів за місцем проживання, соціальних служб тощо.

На жаль, сьогодні можна констатувати відсутність ефективної системи профілактики підліткової злочинності на рівні громади. Зокрема, зруйновано систему організації змістовного дозвілля для дітей з бідних та найбідніших сімей, немає соціальних центрів для їх денного перебування. Відповідні комунальні заклади і установи постійно скорочуються; громадські організації не можуть їх повною мірою замінити, а приватні компанії, переважно, не вважають за потрібне надавати постійні послуги т.з. «складним» дітям. Натомість в окремих регіонах (м. Симферополь, райони Дніпропетровської обл., м. Житомир та ін.) вводять комендантську годину для дітей, знімаючи з місцевої влади відповідальність за безпеку та організацію часу дітей та ускладнюючи становище багатьох сімей. Водночас, виправлення негативних наслідків суспільством покладається на систему установ виконання покарань, що вона жодним чином не може здійснити самотужки.

Відсутній дієвий механізм профілактики соціального неблагополуччя, захисту від потенційних соціальних ризиків. Чинна система відкриває простір для відходу від надання безпосередньої допомоги клієнтам, які її потребують, на користь проведення тих чи інших регіональних заходів державної політики. Вона не мотивує працівників відповідних органів і служб до підвищення якості надання послуг та запобігання виникненню складних

життєвих обставин. Отже, замість надання соціальних послуг із попередження втягнення тієї чи іншої дитини до злочинної діяльності, на місцевому рівні здійснюється, переважно, кризова інтервенція через втручання державних служб (правоохоронних органів) після вчинення підлітком злочину.

З аналогічними проблемами стикаються і підлітки, які звільняються з місць позбавлення волі, але їх стан ускладнюється ще й упередженим ставленням соціуму до них, як до колишніх засуджених.

- *Зараз йдуть до нас хлопці, переважно, з Півдня, з Донецької, Луганської областей... Вони більш складні в плані карантину. Ми тут трохи розслабилися з Києвом та Київською областю. А це багато прийшло з дитячих будинків. Щось не так у нас там з правосуддям. Одразу ж йде вирок і термін. Коли читаєш особові справи, бачиш, що просто не хочуть розв'язувати свої проблеми на місці. Простіше одразу ж посадити, і все. Нехай система розбирається. І якщо порівнювати особові справи, то в нас за аналогічні злочини ще дають умовно, а там [Донецька, Луганська обл. – прим. автора звіту] – одразу термін. Йде злива наркоманів. Йде злива дитбудинків. Один за одним. Або - одна мама... Мама н'є ... Повністю асоціальні ... Дуже тяжкий контингент йде.*

- *Чому всі бажають дослідити, як їм живеться в колонії? А чому ніхто не хоче досліджувати, як вони живуть вдома? Батько з матір'ю н'ють. Або у батька роботи немає. Ми його тут виховали, а він знову повертається, потрапляє до нас і говорить, що в селі всі н'ють, роботи немає. Пішов працювати на якомсь приватного підприємця, а той з грошима прокинув. ... Щоб нормально прожити, він вимушений красти. А нам потім говорять, що рецидив, що ми його не так виховали. Але ж він у нас таким не був. І якщо нормально розв'язати проблему батьків, то й в нас роботи було б менше.*

- *Якщо б все вірно відбувалося б на волі, то не треба було б докладати таких зусиль і часу, щоб цим тут займатися. Наприклад, у передостанньому етапі з п'яти осіб четверо – сироти. А в останньому з чотирнадцяти двоє з повних сімей.*

- *Коли дитині 14 років, а вона до школи взагалі не ходила, то де були тоді соціальні служби? Де був голова сільради, який бачив, що в нього є така сім'я? А є й і такі, що в свої 18 чи 19 років взагалі не знають абетки, і лише в колонії вперше сідають за парту...*

- *Слід вирівнювати загальну соціальну ситуацію в країні. Поки вони в нас ми, як то кажуть, із пацанок робимо панянок. Але ж від нас вони повертаються туди, де були пацанками, і всі наші зусилля часто йдуть даремно.*

3.2. Відновлення трудових і побутових навичок осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі

З метою формування або відновлення трудових навичок у засуджених у виправних закладах на території УВП створені підприємства/виробничі цеха або майстерні. За результатами дослідження, 76% неповнолітніх і молоді у виправних закладах працюють або проходять виробничу практику. Хоча рівень охоплення працею у виховних колоніях і у виправних закладах однаковий, мотиви, які спонукають неповнолітніх і молодь працювати різні (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Мотиви праці неповнолітніх та молоді у виправних закладах, % до тих, хто працює

Найбільше спонукає неповнолітніх працювати на виробництві у виховних закладах бажання отримати умовно-дострокове звільнення (робота на виробництві є однією із обов'язкових умов для умовно-дострокового звільнення), **бажання мати власні гроші** (всі засудженні, які працюють на виробництві, отримують заробітну платню, що перераховується їм на спеціальні рахунки), бажання, щоб скоріше спливав час відбування покарання. Для молоді, яка відбуває покарання у виправних закладах, ці мотиви є теж важливими, але їх пріоритетність інша – на першому місці – бажання, щоб час перебування у закладі спливав скоріше, наступне – бажання отримати умовно-дострокове звільнення та на останньому місці – **бажання мати свої гроші**. Тільки третина засуджених виправних закладів працює, щоб опанувати спеціальність/професію. Слід підкреслити, що опанування

професією як основний мотив праці існує у вдвічі більшої частки вихованців виховних закладів, ніж у тих, хто перебуває у виправних закладах, натомість серед них, в п'ять разів більше тих, хто працює, бо примушує керівництво. Тобто більшість засуджених не розглядають роботу на підприємствах виправних закладах як умову оволодіння трудовими навичками, які знадобляться їм після звільнення.

Майже кожен четвертий (24%) засуджений не працює на виробництві виправних закладів. Основними причинами є: здобуття освіти (для 65% вихованців виховних колоній та 10% засуджених виправних установ), небажання працювати (для 7% вихованців виховних колоній та 3% засуджених виправних установ). Низький рівень оплати праці є вагомим чинником лише для засуджених, які знаходяться у виправних установах (10%), відсутність спеціальності/професії – для вихованців виховних закладів (10%). Проблема залучення всіх засуджених до праці у виправних закладах ускладнюється також тим, що бракує робочих місць (7% молоді, яка відбуває покарання у виправних закладах, зазначила, що не працює з цих причин) та низьким рівнем оплати праці.

Як засвідчили результати опитування фахівців установ виконання покарань, у деяких установах роботою на підприємствах охоплені не всі засуджені. Це пов'язано з розміром підприємством (кількість робочих місць), плановими завданнями, виходячи із існуючих замовлень та для виховних колоній – з необхідністю отримання загальної середньої освіти (для неповнолітніх засуджених). Проте, засуджені мають можливість працювати у їдальнях, підсобних господарствах (города, теплиці, квітники), займаються прибиранням і благоустроєм території виправного закладу. Частина засуджених не працює, оскільки перебуває у декретній відпустці, має інвалідність, перебуває на лікарняному або навчаються у загальноосвітній школі чи ПТУ. Випадки відмови від виходу на роботу трапляються, однак не часто (це, вірогідно, обумовлено тим, що відмова виходу на роботу є грубим порушенням, за яке передбачається дисциплінарне покарання).

Переважна більшість неповнолітніх і молоді, які готуються до звільнення (90%), мають намір працювати після звільнення, не визначилися лише 7%. При цьому відсоток неповнолітніх, вихованців колоній, які готуються до звільнення і мають намір працювати, нижчий (85%), ніж молоді – засуджених виправних установ (94%), натомість серед них більший відсоток тих, хто не визначився – 11% проти 4%. Ймовірно, це пов'язано з віком вихованців виховних установ та їх бажанням продовжити освіту.

У вільний час засуджені мають можливість розвитку творчих здібностей (займатися художньою самодіяльністю, малювати), займатися спортом,

переглядати телепередачі, відвідувати церкву тощо. Результати дослідження засвідчили, що переважна більшість засуджених виправних закладів (61%) у вільний час переглядає телепередачі/слухає радіопередачі, трохи більше половини спілкується з іншими засудженими та читає (55% та 52% відповідно), 40% займається спортом, майже третина ходить в церкву (29%). Існують суттєві відмінності у проведенні вільного часу вихованців виховних і засуджених виправних установ. Такі форми проведення дозвілля як участь у культурному житті, спілкування з представниками громадських організацій та відвідування психолога або вихователя більше притаманно засудженим у виховних установах, ніж тим, хто перебуває у виправних установах (рис. 3.6.).

Рис. 3.6. **Форми проведення вільного часу, %**

Результати опитування працівників УВП також засвідчили, що у виправних закладах регулярно (у виховних колоніях – щотижня на вихідних) проводяться різноманітні культурно-масові, спортивні заходи, які дуже позитивно сприймаються засудженими.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що заходи з відновлення трудових і побутових навичок проводяться у всіх УВП. Переважна більшість засуджених як молоді, так і неповнолітніх працюють (76%), основними мотивами до праці виступають можливість отримання умовно-дострокового звільнення, наявність власних грошей та бажання, щоб час перебування у виправному закладі спливав швидше. Тільки третина вихованців виправних

закладів працює, щоб опанувати спеціальність/професію (при цьому частка неповнолітніх серед них вдвічі більша, ніж частка молоді). Саме цю частину, на нашу думку, слід розглядати як ту частину засуджених, у яких формується або вже сформована просоціальна мотивація. З іншого боку, це може свідчити про те, що ПТУ виправних закладів освіти із спеціальностей/професії, які не цікавлять засуджених та є не запитуваними на ринку праці.

Одним із завдань ресоціалізації засуджених є відновлення побутових навичок, навичок самообслуговування.

Наявність багатьох проблем, які виникають у неповнолітніх та молоді після звільнення і ускладнюють адаптацію в суспільстві, пов'язана з тим, що у переважної більшості з них не сформовані навички просоціальної поведінки. На думку фахівців ЦСССДМ та НУО, для адекватної ресоціалізації звільненим з УВП найбільше бракує:

- адекватного сприйняття навколишньої реальності, знань про зміни в суспільстві (інфраструктуру, політичну, економічну ситуацію тощо);
- активної життєвої позиції, віри у власні сили та бажання почати все спочатку (про соціальної мотивації);
- навичок самостійного прийняття рішень та взяття на себе відповідальності за ці рішення;
- навичок спілкування;
- трудових та професійних навичок;
- навичок звернення за допомогою до відповідних структур для розв'язання своїх проблем;
- навичок налагодження позитивних соціальних зв'язків (сімейних, родинних);
- навичок самообслуговування та планування особистого бюджету;
- подолання життєвих труднощів і негативного впливу оточуючого середовища.

Фахівцям ЦСССДМ було запропоновано відповісти на запитання, що є причиною несформованості у неповнолітніх та молодих засуджених ряду вищеперерахованих навичок. Думки фахівців з цього приводу розділилися.

Частина опитаних вважає, що реформування потребує вся система підготовки засуджених до звільнення. Так, 7 з 20 опитаних вважають, що потрібно удосконалити механізм підготовки до звільнення, впроваджувати нові методики, окрім того, відсутність сформованих навичок, є наслідком формального виконання обов'язків працівниками УВП.

- *На сьогоднішній день потребують вдосконалення механізми організації та проведення підготовки до звільнення. Процес ресоціалізації, який*

починається ще під час перебування осіб в установах відбування покарань, повинен базуватися на комплексному підході і УВП, і відповідних державних і громадських інституцій, з обов'язковою умовою одночасності та безперервності цього процесу, що гарантуватиме створення стійкої та гнучкої системи, яка ураховуватиме індивідуальність кожного засудженого та допоможе звести до мінімуму, наскільки це можливо, рецидив правопорушень та злочинів з боку дітей, сприятиме їх виправленню і перевихованню; план підготовки до звільнення повинен базуватися на принципі потреб та ризиків (фахівець центру СССДМ).

Частина фахівців (6 з 20) вважає, що брак важливих просоціальних та життєвих навичок пов'язаний з особливостями особистості неповнолітніх і молоді, які відбувають покарання.

- Найчастіше причина цьому індивідуальні особливості характеру деяких неповнолітніх або молодих звільнених осіб, які раніше росли в неблагополучних сім'ях та не мали позитивного батьківського прикладу, не відвідували школу, не мали бажання здобувати професійну освіту, багато часу проводили в асоціальному середовищі, зловживали спиртними напоями або вживали наркотики (фахівець центру СССДМ).*

Інша частина (5 з 20) опитаних фахівців ЦСССДМ вважає, що саме специфіка установ виконання покарань (ізолюваність, суттєвий вплив кримінальної субкультури) обумовлює втрату необхідних у просоціальному середовищі навичок.

- Тривалий період перебування у системі виправного закладу, яка ґрунтується на повному державному забезпеченні засудженого при повній його бездіяльності, сприяє формуванню споживацького відношення до життя. А також довготривала відсутність постійної роботи у засудженого виробляє відповідне негативне ставлення до праці.*

З думками, висловленими працівниками ЦСССДМ і НУО, багато в чому збігаються відповіді інспекторів з підготовки до звільнення. Результати їх опитування засвідчили, що з огляду на соціальні характеристики засуджених (велика кількість з сімей, які не мають виховного впливу на дітей, зловживають алкоголем, малозабезпечені, а також значний відсоток дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування), велика частина потребують формування у них елементарних гігієнічних навичок, навичок самообслуговування тощо. Вихователі допомагають вихованцям у вирішенні різноманітних елементарних побутових проблем, які у них виникають, а

також вчать їх навичкам особистої гігієни, сприяють забезпеченню вихованців з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, одягом, взуттям та предметами особистої гігієни, допомагають у написанні листа батькам, родичам, підготовці заяв для отримання документів тощо.

3.3. Вирішення питань оформлення документів, реєстрації, визначення місця проживання засудженого у ході підготовки до звільнення

Однією з передумов успішної соціальної адаптації є наявність у звільнених юридичних документів (свідоцтва про народження, паспорту, ідентифікаційного коди, свідоцтва про середню освіту тощо). Під час підготовки до звільнення майже половина неповнолітніх та молоді (44%), які готуються до звільнення, обговорювали з інспектором або іншим співробітником виправного закладу перелік юридичних документів, з якими вони будуть звільнюватися з виправного закладу. Третина опитаних (35%), які готуються до звільнення зазначили, що це питання вони не обговорювали. Кожен п'ятий зазначив, що не пам'ятає, чи відбувалось обговорення згаданого питання. За результатами дослідження, практика обговорення з інспектором або іншим співробітником УВП переліку юридичних документів, з якими засуджені будуть звільнятися з установи, більш притаманна виховним колоніям (49% вихованців виховних колоній зазначили, що вони мали досвід обговорення цієї проблеми), у виправних закладах про це зазначили 40% опитаних.

Частина засуджених жінок, у яких є неповнолітні діти, мають ще одну специфічну проблему – збереження батьківських прав або пошук дітей і відновлення контактів з ними. Психолог спільно з представниками соціальної служб для сім'ї, дітей та молоді та/або правозахисними організаціями намагається вирішити цю проблему, готуючи листи-клопотання до органів опіки і піклування та судових інстанцій.

Половина неповнолітніх та молоді, яка готується до звільнення (51%), не очікує виникнення проблем з оформленням документів, переважно це молодь, яка готується до звільнення у виправних колоніях (58%). Вірогідно, це обумовлено тим, що всі необхідні документи вони вже мають. На думку іншої половини, у них можуть виникнути проблеми з оформленням паспорта (17%), свідоцтва про закінчення загальноосвітньої школи (6%), свідоцтва про народження (5%), диплома про спеціальну професійну освіту (5%). Існування доволі високої частки (23%) тих, хто не знає, з оформленням яких документів у нього можуть виникнути проблеми, свідчить про те, що вони достеменно не знають, які юридичні документи вони повинні мати, виходячи з місця позбавлення волі.

Однією з основних проблем у оформленні/відновленні документів є відновлення свідоцтва про народження та паспорта. Як зазначили всі опитані інспектори з підготовки до звільнення, існують великі проблеми у відновленні свідоцтва про народження (у разі такої потреби), оскільки

неповнолітні та молодь, які відбувають покарання в закладах, як правило, є вихідцями з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах. Відповідно, такі сім'ї жодним чином не сприяють у відновленні даних документів. Найчастіше не мають свідоцтв про народження засуджені з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; молодь з числа тих, хто до 1991 року проживав не на території України. Відновлення свідоцтва про народження, які необхідні для отримання паспорту, відбувається через відділи РАЦСів і така послуга платна. Процес відновлення документів починається з моменту прибуття неповнолітніх та молоді до виправного закладу, оскільки він потребує багато часу, окрім того, існують певні бюрократичні перепони. Досить часто на запит надається не та інформація, яку запитували. Крім того, для підтвердження громадянства, підготовки витягу з реєстру актів громадянського стану потрібно сплачувати кошти, які не завжди є на особових рахунках засуджених. Щодо змін, які необхідно зробити, щоб всі вихованці могли звільнитися із виправних закладів із необхідними документами, опитані інспектори з підготовки до звільнення зазначили, що законодавство суттєвих змін не потребує, необхідно змінювати або зміцнювати культуру виконання службових обов'язків посадовими особами державних установ, причетними до розв'язання даних питань.

• Надо менять отношение к своей работе на местах. По роду своей работы приходится общаться с представителями различных государственных служб по всей Украине. И можно сделать выводы, что работая с одними и теми же законами, от одних чиновников получаешь ответ на запрос через месяц, а от других от силы через два, и не факт, что ответ будет результативным, а не просто «отпиской». Так что дело не в законах, а в исполнителях на местах.

Згідно з результатами дослідження, для переважної більшості неповнолітніх та молоді, які звільняються з місць позбавлення волі, не існує проблеми з місцем проживання, оскільки вони мають батьків, до яких і збираються повертатися. Відповідно, переважна більшість (85%) неповнолітніх та молоді, які готуються до звільнення, знає, де вони зможуть жити після звільнення. Проте, майже кожен сьомий не впевнений, що в нього буде місце проживання (11% - точно не знає, 4% - не знає). Переважна більшість (83%) неповнолітніх та молоді, яка готується до звільнення, хотіла б повернутися жити до своїх батьків/родичів. Тільки незначна частка (3%) серед тих, хто готується до звільнення, не хотів би повернутися жити до своїх батьків/родичів, причому це тільки неповнолітні (серед молоді, яка готується

до звільнення таких не виявилося). Ще 8% не визначилися з цим питанням. Не мають батьків загалом 6% опитаних (у тому числі, серед молоді їх 8%, серед неповнолітніх – 4%).

Працівники УВП підтвердили, що переважна більшість засуджених мають житло. Не мають куди повернутися після звільнення переважно дітисироти та діти, позбавлені батьківського піклування, а також ті, хто має громадянство інших країн.

• После окончания срока пребывания у нас, мы должны отвезти в тот интернат, где она находилась в момент совершения преступления. И очень много девочек не хотят туда возвращаться.

Інспектори з підготовки до звільнення тим, у кого немає житла, шукають місця у відповідних реабілітаційних центрах, як правило, недержавних (за наявності документів), центрах релігійних організацій, влаштовують на навчання до ПТУ, які забезпечують гуртожитком.

3.4. Взаємодія між працівниками різних підрозділів УВП щодо забезпечення трудового і побутового влаштування засуджених у період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі

За результатами експертного опитування, важко проаналізувати існуючі практики взаємодії між працівниками різних підрозділів УВП у процесі забезпечення трудового і побутового влаштування засуджених у період підготовки до звільнення, оскільки відповіді надавалися сухо і без пояснень. Про тісну взаємодію з вихователями зазначали тільки опитані психологи виховних закладів. Всі опитані працівники УВП зазначили, що у випадку переведення засудженого на дільницю соціальної адаптації або підготовки його до умовно-дострокового звільнення взаємодія відбувається на основі затверджених інструкцій та положень.

Координатором взаємодії між працівниками різних підрозділів виправних закладів у процесі забезпечення трудового і побутового влаштування засуджених у період підготовки до звільнення є інспектор з підготовки до звільнення, до функціональних обов'язків якого входять:

- координація роботи Школи (курсів) підготовки до звільнення – залучення до розробки програм та проведення занять психологів, медиків, залучених спеціалістів із центрів зайнятості, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- оформлення/відновлення документів, пошук роботи та житла (у разі його відсутності) тощо.

Психолог за результатами тестування та бесід готує психологічну характеристику, вихователь готує загальну характеристику та необхідні документи. Рішення про переведення на дільницю соціальної адаптації приймається колегіально – педагогічною радою, а потім – наглядовою радою.

Уяву про реальну роль працівників виправних закладів у процесі підготовки до звільнення дають відповіді засуджених на запитання «Хто Вам допомагає готуватися до звільнення?». Майже половина респондентів (42%), які готуються до звільнення, відмітили роль психолога виправного закладу. На нашу думку, це пояснюється тим, що саме психолог формує мотивації до зміни поведінки після звільнення. Майже чверть (28%) зазначили також допомогу родичів. Роль інших осіб у підготовці до звільнення є значно меншою: 13% зазначили про допомогу інспектора УВП, 12% – інших працівників (переважна більшість згадали про вихователів). Зазначимо, що неповнолітнім, які готуються до звільнення у виховних колоніях, на відміну від молоді у виправних закладах, надає допомогу у підготовці до звільнення більша кількість спеціалістів, а у підготовці до звільнення молоді зростає роль родичів у наданні допомоги (рис. 3.7).

Водночас про відсутність будь-якої допомоги зазначили 23% неповнолітніх та молоді, які готуються до звільнення (серед вихованців виховних колоній – 19%, серед вихованців виправних установ – 26%).

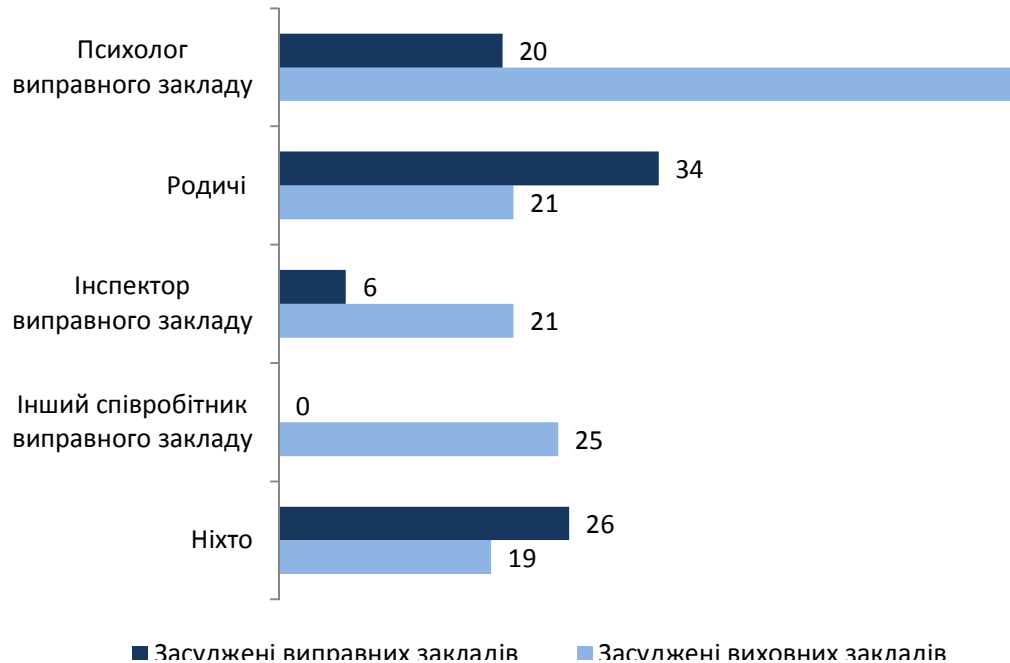

Рис. 3.7. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Хто Вам допомагає готуватися до звільнення», % до тих, хто готується до звільнення, n=97

На нашу думку, головною перешкодою для ефективної взаємодії є велике навантаження працівників виправних закладів (на 1 психолога у виховній колонії припадає від 50 до 100, на 1 психолога у виправному закладі – від 200 до 600 осіб; на 1 інспектора з підготовки до звільнення у виховній колонії – до 200 осіб, у виправному закладі – до 500 осіб).

Отже, взаємодія між працівниками різних підрозділів виправних закладів у процесі забезпечення трудового і побутового влаштування засуджених у період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі носить чітко формалізований посадовими обов'язками характер. З метою удосконалення процесу взаємодії, на нашу думку, потрібно:

- збільшити штатну чисельність працівників УВП (психологів, вихователів, інспекторів з підготовки до звільнення), особливо у виправних колоніях;
- започаткувати практику проведення спільних нарад, навчань, курсів підвищення кваліфікації працівників різних структурних підрозділів виправних закладів, які працюють із засудженими у період підготовки до звільнення.

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТРУДОВОГО І ПОБУТОВОГО ВЛАШТУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА МОЛОДІ, ЗВІЛЬНЕНИХ З МІСЬЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ, ЯК ПІДҐРУНТЯ РЕЦИДИВНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Результати дослідження виявили, що існує низка об'єктивних і суб'єктивних перепон, з якими зустрічаються засуджені, виходячи з місць позбавлення волі, та які впливають на їх ресоціалізацію та адаптацію до нових умов соціума, а також часто є безпосередніми причинами того, що неповнолітня або молода людина скоюють рецидив.

Проблеми із працевлаштуванням

Із загальної кількості опитаних 96 осіб відбувають покарання повторно, у тому числі 11% (13 осіб) перебувають у виховних колоніях і 68% (82 особи) – у виправних колоніях. За словами респондентів, які відбувають покарання повторно, в рейтингу проблем, з якими вони найчастіше стикалися після першого звільнення, важливе місце посідають проблеми працевлаштування (31% опитаним роботодавці відмовляли у роботі, у 12% опитаних не було професії/спеціальності). Також доволі часто опитані згадували про упереджене ставлення співробітників державних органів, власну непоінформованість про те, куди можна звернутися за допомогою, проблеми з документами, конфлікти з батьками та родичами. Жодних проблем після звільнення не виникало лише у третини неодноразово засуджених (табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Після того, як Ви перший раз відбули покарання, з якими проблемами Ви зіткнулися на волі?», % до тих, хто відбуває покарання повторно, n=95*

	осіб	%
Проблем не було	30	33
Роботодавці відмовляли в працевлаштуванні	29	31
Погане ставлення співробітників державних органів	16	17
Не знали, куди звернутися за допомогою	15	16
Не могли отримати документи	13	14
Конфлікти з батьками/родичами	11	12
Не було професії/спеціальності	11	12
Не знали, як жити на волі	10	11
Ніде було жити	7	7
Не могли отримати реєстрацію	6	6
Недоступність лікування	3	3
Переслідування, погрози	2	2
Інше	7	7

*Сума перевищує 100%, оскільки респонденти могли обирати кілька варіантів відповіді

Актуальність проблеми працевлаштування зазначила також майже половина експертів – інспекторів з підготовки до звільнення (5 з 10 опитаних) та більшість фахівців центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (17 із 20 опитаних). Перешкодами у працевлаштуванні звільнених, за визначенням майже третини фахівців центрів СССДМ, є брак вакансій за 5% квотою, особливо у невеличких містах і сільській місцевості (6 із 17 опитаних фахівців центрів СССДМ). Брак робочих місць змушує звільнених влаштовуватися на тимчасову роботу, перебиватися сезонними заробітками, переважно у неформальному секторі економіки, що заважає їх повноцінній соціальній адаптації.

До інших перешкод у працевлаштуванні опитані фахівці також віднесли:

- небажання звільнених працювати на робочих місцях з низьким рівнем оплати праці;
- упереджене ставлення роботодавців до осіб, які нещодавно відбували покарання;
- неможливість працевлаштуватися офіційно у разі відсутності паспорту або місця реєстрації;
- низький освітній та кваліфікаційний рівень звільнених з місць позбавлення волі;
- брак досвіду роботи;
- неможливість знайти роботу за станом здоров'я;
- у разі відсутності житла – брак робочих місць, де роботодавці можуть забезпечити місцем у гуртожитку.

Про небажання самих звільнених працювати, як одну із головних перешкод у їх працевлаштуванні, зазначили понад чверть опитаних експертів.

Про існування проблеми з працевлаштуванням звільнених згадали і всі опитані представники громадських організацій та центрів реінтеграції бездомних громадян. Якщо представники центрів реінтеграції бездомних громадян намагаються вирішити цю проблему через центри зайнятості, то представники громадських організацій звертаються з проханням працевлаштувати їх клієнтів до приватних підприємців і шляхом створення власних малих підприємств. Проте за свідченням опитаних, з кожним роком це робити все складніше.

• Центры занятости обслуживают и помогают тем, у кого есть регистрация по месту жительства. Наши клиенты регистрации часто не имеют. Мы их можем зарегистрировать по ул. Суздальской. Но работодатели уже знают, что такое Суздальская, и не хотят брать на работу. Говорят, что им не нужна эта ночлежка, потому что если он [освободившийся – авт.] что-

то украдет, то его нельзя будет найти. Даже не помогают наши письма и обращения (керівник НУО, м. Київ).

Оформлення документів

Незважаючи на зусилля фахівців УВП, частина засуджених все ж таки звільнюється без наявності всіх офіційних документів (паспорту, реєстрації). Допомогу у оформленні/відновленні документів надають фахівці центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. За результатами їх опитування, фахівці тільки 4 з 20 опитаних центрів не стикалися з проблемою відсутності документів у неповнолітніх та молоді, звільнених з місць позбавлення волі, 8 експертів зазначили, що ця проблема виникає у їх клієнтів дуже рідко. На думку ще 8 експертів із Чернігівської, Запорізької, Тернопільської, Харківської областей, випадки відсутності документів зустрічаються досить часто. Важливо, що без документів до них звертаються переважно молоді люди, які звільняються з виправних колоній.

До головних перешкод у оформленні документів опитані фахівці ЦСССДМ віднесли:

- відсутність у звільнених грошей на оформлення/відновлення (сплата штрафів, державного мита, оформлення спадку, фотографії на документи) (9 з 16);
- відсутність місця реєстрації (6 з 16 опитаних);
- проблеми зі збором великої кількості необхідних для отримання паспорту чи свідоцтва про народження документів (2 з 16).

Крім того, фахівці центрів у переліку перешкод у оформленні/відновленні документів зазначили і небажання відділів у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб йти на поступки (1 з 16), відсутність особистої мотивації засуджених (2 з 16), брак у них навичок і знань щодо звернення до відділення РАЦСу та паспортного столу (1 із 16). Аналогічні перешкоди згадували у своїх відповідях представники НУО.

Визначення місця проживання

Хоча переважна більшість фахівців УВП зазначили, що проблема місця проживання у неповнолітніх і молоді, які звільняються з місць позбавлення волі, не виникає, проте частина з них все ж таки звертаються до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за допомогою у вирішенні житлових проблем. Так, із 20 опитаних фахівців центрів ССССДМ 16 зазначили, що у їх клієнтів з числа звільнених проблеми з визначенням місця проживання (житла) виникають рідко, 4 – дуже часто, найчастіше – у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, або осіб з їх числа. Досить часто зазначена категорія стикається також із такими ситуаціями,

коли після звільнення виявляється, що її житло не придатне для життя або переоформлене чи продане (стосовно житлових прав неповнолітніх правові норми та механізм збереження житла більш чіткі та суворіші). Є також неповнолітні та молодь, які втратили соціальні зв'язки з батьками або родичами (батьки чи самі неповнолітні або молоді люди не хочуть проживати разом).

Фахівці центрів допомагають влаштувати звільнених, у яких немає житла, до центрів соціально-психологічної реабілітації, притулків при релігійних організаціях тощо. Проте ці центри надають тільки тимчасовий притулок.

Інші проблеми, з якими стикаються неповнолітні та молодь після виходу з місць позбавлення волі

Як свідчить практика, після звільнення у неповнолітніх і молоді з'являються й інші проблеми. За результатами опитування фахівців центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді найчастіше до них зверталися за допомогою (крім проблем з працевлаштуванням, житлом та отриманням/відновленням необхідних документів) у вирішенні психологічних проблем: за психологічною підтримкою (4 з 19), за допомогою в процесі адаптації в суспільстві після довготривалого перебування в місцях позбавлення волі (4 із 19) та у встановленні контакту з рідними (4 з 19).

Великою є частка звільнених неповнолітніх і молоді, які зверталися до фахівців центрів за допомогою у вирішенні матеріальних проблем (одяг, продукти харчування, оплата проїзду, оплата виготовлення паспорта та ін. документів) (8 з 19), покращенні житлово-побутових умов (2 із 19). Крім того, до ЦСССДМ зверталися також за допомогою у вирішенні проблем здоров'я (в т.ч. особи, які мають ВІЛ-статус і потребують відповідних послуг), подолання алкогольної, наркотичної, ігрової залежностей (5 з 19), за допомогою у влаштуванні (або відновленні) на навчання (4 з 19), поновленні у батьківських правах та поверненні дитини (3 з 19), створення та планування власної родини (1 із 19), сприяння в оформленні інвалідності (1 із 19), захисту житлових і майнових прав (1 із 19).

Допомогу звільненим неповнолітнім і молоді надають громадські та благодійні організації, центри реінтеграції та соціальної адаптації. За результатами опитування їх представників, до цих НУО та центрів найчастіше звертаються (за частотою згадувань) за допомогою у вирішенні соціально-побутових (матеріальна допомога, одяг, предмети особистої гігієни, їжа) та житлових проблем, психологічною та юридичною допомогою, сприянням у вирішенні проблем здоров'я.

Однією з проблем, яку самі опитані з числа неодноразово засуджених, називали чи не першочерговою причиною повторного скоєння злочинів, є вживання алкоголю (кожен п'ятий) - 18% або наркотиків - 12% (рис.4.1).

Рис. 4.1. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чому Ви здійснили злочин повторно після звільнення з виправного закладу», % до тих, хто відбуває покарання повторно, n=95

На думку опитаних фахівців установ виконання покарань та ЦСССДМ, головними причинами рецидивної злочинності є соціально-економічні (вимушена незайнятість, матеріальна незабезпеченість, відсутність житла, неприйняття звільнених суспільством, наркозалежність і зловживання алкоголем).

- У нас вони настроєні на позитивне, на виправлення. А приїхав додому, до старих друзів, які вже не раз сиділи в місті, де немає роботи, то він в результаті потрапляє в колонію знову.
- Особливо якщо це село або маленький місто, де всі знають, що він отримав покарання і не хочуть йому брати на роботу.
- Виходячи звідси, вони потрапляють в ту ж середовище, звідки були взяті. І в кожній є родичі, які допоможуть і підтримають їх в прагненні змінити своє життя.
- Неблагополуччя та неприязнь суспільства. Особливо це стосується тих,

кто живет в небольших городах и поселках.

Крім того, причинами повторного скоєння злочинів, на думку експертів, є брак навичок самореалізації в суспільстві, небажання працювати, безвідповідальне ставлення батьків до дітей.

До причин повторного скоєння злочинів опитані фахівці віднесли також недоліки у сфері підготовки до звільнення, недосконалість системи надання соціальних послуг після звільнення, відсутність належної підтримки з боку державних структур, які повинні займатися питаннями адаптації звільнених осіб, зневажливе, безвідповідальне до них ставлення працівників державних і комунальних закладів, слабкий контроль з боку органів МВС.

- *Ребят ЗДЕСЬ на воле никто не ждет. Он идет становиться на учет, а мент ему говорит: «Принеси 2 пачки бумаги и 2 бутылки пива». Он идет в ЖЭК, а там говорят, что они никаких справок не выдают. И так везде. Их никто не ждет. Их гоняют и шпыняют. Ребята обозляются. Один как-то звонил и говорил мне, что пойдет, ударит кого-то по голове, заберет кошелек и снова сядет, потому что он голодный. А в колонии его накормят (керівник НУО, м. Київ).*

- *Выйдя с колонии, они не знают, что делать... могут позвонить и сказать: «Олегович, я к зиме снова к вам заеду, оставьте мне коечку в 7 бараке» (керівник НУО, м. Миколаїв).*

Водночас в існуючу систему надання допомоги звільненим, на думку працівників установ виконання покарання, суттєвих змін вносити не потрібно. Ключовою структурою повинні залишатися центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Стосовно тих прогалин, які існують в системі надання допомоги людям, які звільнилися з місць позбавлення волі, то переважна більшість опитаних фахівців УВП не змогли чітко вказати на них, повторюючи тези про несприятливе соціальне середовище. Більш категорично висловлювалися щодо вкрай обмежених можливостей з побутового і трудового влаштування звільнених працівники відповідних НУО. Саме їм доводиться організувати повний соціальний супровід найбільш проблемних категорій звільнених (особи із числа дітей-сиріт, які не мають документів, реєстрації, житла, рідних і близьких, що могли б надати будь-яку допомогу хоча б на перший час).

Підсумовуючи, варто зазначити, що основними проблемами у практиках трудового та побутового влаштування неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, є неефективна система квотування робочих місць, низький освітній та кваліфікаційний рівень звільнених, їх небажання працювати на робочих місцях з низьким рівнем оплати праці,

небажання роботодавців приймати їх на роботу. З метою пом'якшення цих проблем, на нашу думку, потрібно: запровадити курси підвищення кваліфікації/перекваліфікації для звільнених, стимулювати (кредитна та податкова політика) створення підприємств малого бізнесу (спільно з громадськими та благодійними організаціями), активізувати співпрацю і стимулювати благодійні, громадські та релігійні організації щодо створення підприємств, де можуть працювати звільнені з місць позбавлення волі.

До основних проблем побутового влаштування необхідно віднести необхідність оформлення/відновлення документів, брак житла, в першу чергу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа. Для вирішення цих проблем, на нашу думку, необхідно передбачити зміни в нормативно-правових документах, на підставі яких, звільненим з місць позбавлення волі на підставі довідки про звільнення надавалася б одноразова матеріальна допомога на побутове влаштування (оформлення документів, придбання одягу, взуття, предметів особистої гігієни тощо). Крім того, вкрай важливим є розвиток системи соціального житла, мережі реабілітаційних центрів, притулків, де звільнені з місць позбавлення волі мали б можливість проживати.

Успішність вирішення проблем трудового і побутового влаштування, соціальної адаптації неповнолітніх та молоді, звільнених з місць позбавлення волі, залежать і від якості послуг, що надають працівники ЦСССДМ, центрів реінтеграції та інших соціальних закладів. З метою підвищення якості цих послуг, на нашу думку необхідно, запровадити постійно діючі семінари/курси підвищення кваліфікації, тренінги для працівників, які здійснюють соціальне обслуговування і соціальний супровід неповнолітніх та молоді, звільнених з місць позбавлення волі (особливо для тих, хто лише поступив на роботу). Соціальне обслуговування і супровід повинні базуватися на оцінці потреб клієнтів. Якість соціальних послуг залежить також від кількості працівників центрів та їх навантаження. Саме тому вкрай важливим є в умовах економічної кризи питання збереження і розширення штатної чисельності працівників міських, районних та селищних ЦСССДМ, які безпосередньо надають такі послуги, розширення мережі центрів реінтеграції.

Питання ефективності трудового і побутового влаштування неповнолітніх та молоді, яка звільнилася з місць позбавлення волі, залежить також і від питань культури виконання службових обов'язків працівників всіх суб'єктів соціального патронажу.

Розділ 5. Взаємодія соціальних інститутів щодо реінтеграції неповнолітніх та молоді, звільнених з місць позбавлення волі

Відповідно до статті 6 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (2011 р.) у здійсненні трудового і побутового влаштування засуджених беруть участь місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, центри зайнятості, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органи та установи охорони здоров'я, органи внутрішніх справ, органи з питань громадянства та реєстрації фізичних осіб, органи праці та соціального захисту, підприємства, неурядові організації та окремі громадяни.

Нині в країні склалась певна система взаємодії установ виконання покарань і суб'єктів соціального патронажу в царині реінтеграції звільнених. На національному і місцевому рівнях укладено чимало угод про співпрацю між окремими територіальними органами Державної пенітенціарної служби або окремими УВП і центрами реінтеграції бездомних громадян управління праці та соціального захисту, ЦСССДМ, неурядовими організаціями тощо. До цього варто додати налагоджену систему громадського контролю за дотриманням прав не лише засуджених під час виконання кримінальних покарань, проте і звільнених осіб. Останню функцію покладено на Громадські ради при Державній пенітенціарній службі та її територіальних органах управління, а також спостережні комісії (СК), які створюються при органах місцевого самоврядування, наприклад, обласних або міських радах¹².

Основними завданнями спостережних комісій є:

- Організація громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених та осіб, звільнених від відбування покарання.
- Сприяння органам і установам виконання покарань у виправленні і ресоціалізації засуджених та створенні належних умов для їх тримання, залучення до цієї діяльності громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян.
- Організація виховної роботи з особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, та громадського контролю за їх поведінкою протягом невідбутої частини покарання.
- Надання допомоги у соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання.

¹² Спостережні комісії діють на основі Положення про СК, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 року №429.

До складу спостережних комісій входять представники установ і організацій (керівник виконкому місцевої ради, представники виконавчих органів міської влади, наприклад, управління праці та соціальної політики, лідери відповідних НУО тощо), які водночас зазначені в чинному законодавстві як суб'єкти соціального патронажу звільнених осіб. Робота таких комісій здійснюється у форматі тематичних засідань (наприклад, стан працевлаштування звільнених або аналіз умов перебування ув'язнених і засуджених в УВП, їх медико-санітарне забезпечення тощо), моніторингових візитів до СІЗО, виховних і виправних колоній, розташованих на території регіону, організація особистого прийому членами комісій засуджених і звільнених і т.ін. Засідання СК проводяться регулярно, в середньому щомісяця¹³.

Проте лідери деяких правозахисних організацій та об'єднань колишніх засуджених нарікають на те, що діяльність спостережних комісій має у переважній більшості областей виключно формальний характер. Всі документи (витяги з протоколів спільних засідань, подання тощо) готуються самою адміністрацією установ виконання покарань, а представники спостережних комісій лише проставляють на них печатку та отримують свій примірник документів. Жодних виїздів в установи та участь у засіданнях комісій не здійснюється.¹⁴

На жаль, через обмежену кількість категорій експертів під час даного дослідження інтерв'ю з членами СК не проводилось. Вочевидь одним із перспективних напрямків подальших досліджень проблем взаємодії суб'єктів соціального патронажу і установ виконання покарань міг би стати аналіз діяльності таких комісій, включаючи проведення гнучких інтерв'ю з їх представниками.

Більше емпіричних даних нами зібрано щодо співпраці УВП з ЦСССДМ, центрами реінтеграції бездомних громадян, неурядовими організаціями.

Особливістю взаємодії УВП і ЦСССДМ щодо реінтеграції неповнолітніх та молоді, які звільняються, є налагоджений інформаційний зв'язок: завчасне направлення даних про особу, якій залишилось відбувати покарання кілька місяців, до ЦСССДМ за місцем її майбутнього проживання. Цих даних достатньо для проведення попередньої діагностики її потреб, розробки проекту плану соціального супроводу.

• *За 3 місяці до звільнення вони надсилають інформаційну картку про дитину (або молоду особу, тому що ми працюємо з молоддю до 35 років), яка буде звільнитися з установи. Чому ми виїжджали до виховної установи? Тому*

¹³ Єдиний простір Спостережних комісій в Україні. <http://www.sposterejni.ru>

¹⁴ Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. <http://khp.org/index.php?id=1239800658>

що інформаційна картка – це одне. Але коли працюєш безпосередньо з дитиною, то результат буде зовсім іншим. Але зараз в цих інформаційних картках містяться і рекомендації щодо соціального супроводу, первинне діагностування психологом, схильність дитини до вживання наркотиків. В кожній установі працює психолог та залучаються соціальні працівники. У нас з ними є взаємозв'язок. І коли у дитини-киянина виникають якісь соціальні потреби, які потребують залучення соціальних працівників, то вони надсилають нам запит. І ми співпрацюємо безпосередньо з психологом установи або з вихователем (юрист, Київський центр СССДМ).

Основний перелік соціальних послуг, які можуть надавати ЦССДМ своїм клієнтам, є значним. Але передусім це інформаційні, консультаційні послуги, соціальний супровід і якісна переадресація. Державний статус центрів, які перебувають на бюджетному фінансуванні, визначає як їх переваги, так і проблеми. Працівники центрів знають і вміють ефективно спілкуватися з представниками інших суб'єктів патронажу, захищаючи законні інтереси своїх клієнтів. Водночас мінімальне бюджетне фінансування центрів унеможлиблює надання звільненим будь-якої матеріальної або фінансової допомоги, вкрай обмежує можливості вирішення проблем житла, здоров'я, продовження освіти тощо.

- Відповідно до законодавства, враховуючи те, що ми є державною структурою, ми надаємо певний комплекс соціальних послуг. По-перше, це психологічне консультування як дитини, так і її оточення, родини. По-друге, це юридичне консультування, супровід у відновленні документів. Можливий супровід в окремих життєвих ситуаціях. Наприклад, коли з певних міркувань треба супроводжувати дитину до райвідділу для постанови на облік. Потім – направлення на працевлаштування. Ми співпрацюємо з державним центром зайнятості. Співпрацювали з київською молодіжною біржею праці.*

- ... коли працюєш з дитиною саме у форматі соціального супроводу, то узагальнити соціальні послуги досить важко. Чому? Тому що в кожній дитини є індивідуальні потреби. Наприклад, у однієї дитини батьки ведуть аморальний спосіб життя, і дитина потребує постійного спілкування. Таку дитину треба повести і поставити на облік до райвідділу. З нею потрібно поїхати до паспортного столу, тому що після повернення з місць позбавлення волі дитина має певний дискомфорт щодо відвідування певних державних установ (юрист, Київський центр СССДМ).*

Як свідчить опитування експертів і доступні матеріали стосовно діяльності спостережних комісій, найбільш складним питанням реінтеграції

звільнених є їх працевлаштування. У його вирішенні беруть участь різні установи і заклади, проте центральну роль відіграють центри зайнятості, які згідно із законодавством мають сприяти працевлаштуванню звільнених. До центрів зайнятості переадресовують своїх клієнтів усі суб'єкти соціального патронажу – представники державних і муніципальних установ, закладів (управління праці та соціального захисту, ЦСССДМ, центри реабілітації, соціальні гуртожитки тощо), НУО.

Як свідчать звіти спостережних комісій, питання працевлаштування звільнених періодично розглядається на засіданнях СК. Так, наприклад, за інформацією «Про підсумки роботи спостережної комісії при Бердянській міській раді Запорізької обл. у 2010 році» протягом року до Бердянського міського центру зайнятості за допомогою у працевлаштуванні звернулися 18 осіб, які повернулися з місць позбавлення волі та були зареєстровані як такі, що шукають роботу; 2 - отримали статус безробітного; 3 - працевлаштовані, в тому числі 1 з них працевлаштований на заброньоване робоче місце; 13 осіб зняті з обліку за невідвідування на день надання статусу безробітного, невідвідування більше 30 календарних днів без поважних причин та за відмову від 2-х пропозицій підходящої роботи.¹⁵ Таким чином, попри добрі оцінки опитаних експертів про взаємодію із центрами зайнятості, здебільшого їх допомога представникам цільової групи обмежується наданням інформаційних і консультаційних послуг. Основними перешкодами для результативного працевлаштування є передусім кризова ситуація на ринку праці, відсутність документів і/або реєстрації у звільнених, брак у них трудової мотивації та завищені очікування щодо оплати праці.

- *Все, що залежить від центра зайнятості, робиться, але часто він не може запропонувати потрібне через брак необхідних вакансій (з гуртожитком, з достатньою заробітною платою тощо) (фахівець центру СССДМ).*
- *Інфантильність клієнтів і перенасиченість ринку праці особами з низьким рівнем освіти та браком професіональних навичок (фахівець ЦСССДМ).*

Ситуація з працевлаштуванням ускладнюється також браком інших партнерських організацій/закладів, які б опікувались допомогою в сфері працевлаштування звільненим молодим людям (про це зазначили фахівці 15 ЦСССДМ з 20 опитаних).

У вирішенні проблем працевлаштування звільнених представники громадських організацій найчастіше співпрацюють з приватними підприємцями та тими громадськими організаціями, які мають власні малі підприємства. Така співпраця базується на міжособистісних зв'язках. Рівень

¹⁵ <http://www.sposterejni.ru/zviti/399-pidsumki.html>

співпраці з центрами зайнятості переважна більшість опитаних представників громадських організацій також позитивно оцінили, зазначивши, що центри роблять все можливе, а основні проблеми з працевлаштуванням полягають у тривалому процесі (від 3 до 6 місяців) відновлення документів (паспорт, ідентифікаційний код) у звільнених та небажанні роботодавців брати на роботу звільнених з місць позбавлення волі.

Дослідження зафіксувало також і вкрай обмежені можливості суб'єктів соціального патронажу щодо вирішення житлових проблем звільнених молодих людей. Майже третина опитаних фахівців ЦСССДМ повідомили, що співпраці з іншими установами, закладами щодо вирішення зазначеної проблеми не існує. Інша частина експертів з числа фахівців центрів соціальних служб зазначила, що у даному напрямку вони співпрацюють з місцевими та сільськими радами, міськвиконкомами, райдержадміністраціями (5), релігійними та громадськими організаціями (по 3), міськими центрами соціальної реінтеграції бездомних громадян (2), обласними центрами соціально-психологічної допомоги (3), управліннями праці та соціального захисту населення, інтернатними установами, навчальними закладами та підприємствами (влаштування на навчання або роботу з наданням гуртожитку), ЖКК.

Якщо ЦСССДМ в більшості випадків при вирішенні житлових проблем співпрацюють з державними організаціями, які не надають безпосереднього місця проживання, а здебільшого вирішують юридичні питання (взяття на облік, оформлення юридичних документів), то громадські організації зазвичай співпрацюють з установами (державними та громадськими), які надають звільненим місце проживання – центрами реінтеграції бездомних громадян, створеними громадськими та релігійними організаціями. Головною проблемою у забезпеченні місця проживання звільнених, в яких відсутнє житло, на думку представників громадських організацій, є відсутність фонду соціального житла.

У процесі вирішення проблем неповнолітніх/молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, ЦСССДМ співпрацюють також з райвідділами міліції (7 з 20), кримінально-виконавчою інспекцією (7), управліннями праці та соціального захисту населення (6), службами у справах дітей (6), відділами охорони здоров'я та лікарнями (5), райдержадміністраціями та органами місцевого самоврядування (3), відділами громадянства і міграції, реєстрації фізичних осіб (паспортними столами) (3), центрами СССДМ з інших регіонів (2), комітетами (відділами) у справах сім'ї, молоді та спорту (2), службою обліку бездомних громадян (2), навчальними закладами (2), пенсійним фондом, відділами державної реєстрації актів цивільного стану, управліннями

юстиції, геріатричними пансіонатами, регіональними управліннями Державної пенітенціарної служби в областях, установами виконання покарань (з яких звільнялися молоді особи або в яких перебували на момент вирішення проблеми).

Інспектори з підготовки до звільнення відзначили високий рівень співпраці у підготовці до звільнення з центрами зайнятості, ЦСССДМ (по 10 з 10), органами внутрішніх справ (7 з 10). З іншими державними органами і організаціями рівень співпраці значно нижчий. Відповідаючи на запитання «З якими державними структурами ви взаємодієте у процесі трудового та побутового влаштування засуджених?» тільки 3 з 10 назвали РАЦСи, по 3 з 10 - центри соціальної адаптації та спеціальні будинки-інтернати для людей похилого віку, паспортні столи, служби у справах дітей, по 2 з 10 - управління праці і соціального захисту населення, податкову інспекцію, органи виконавчої влади, райдержадміністрації, по 1 - відділи органів праці та соціального захисту населення, кримінально-виконавчу інспекцією, інтернатні заклади.

Опитані в цілому позитивно оцінили рівень співпраці з державними органами (13 з 20 фахівців ЦСССДМ, 5 з 10 інспекторів з підготовки до звільнення) зазначили, що ніяких проблем у взаємодії не існує.

Інша частина вказали на такі проблеми як несвоєчасність надання допомоги, затягування часу у процесі оформленні документів (3 з 7 фахівців ЦСССДМ, 4 з 5 інспекторів), небажання допомогти (2 фахівців центрів), небажання працювати командою (1 фахівець центру), занадто велика кількість документів (1 фахівець центру, 2 інспектори).

Деякі з вищезазначених проблем, безумовно, обумовлені великим навантаженням на працівників державних органів, існуванням бюрократичних перепон. Інша частина проблем – це проблеми низького рівня культури виконання посадових обов'язків та суб'єктивні причини, які можуть бути вирішені розробкою чітких інструкцій з взаємодії.

Більш критично оцінюють рівень взаємодії із паспортними столами, РАГСами, іншими установами, закладами, які беруть участь у процесі відновлення документів звільнених, представники НУО.

- *В паспортных столах многим все до «фени». Им показываешь закон, а в ответ можно услышать: «плевать хотела на ваши законы» (керівник НУО, м. Київ).*

- *Намагаємося працювати з паспортними столами смт. Краснопавлівка та міста Лозова Харківської обл., до яких територіально відноситься наш Центр. Але вони жодного разу не змогли нам допомогти: запити щодо видачі паспортів за місцем попередньої реєстрації чомусь залишаються без*

відповідей. Їх ми чекаємо по 3-4 місяці, тому вимушені самотійно діяти далі – звертатися у паспортні столи тих міст, де звільнені жінки перебували до засудження (керівник НУО, м. Харків).

Опитування зафіксувало невисокий рівень співпраці центрів соціальних служб із громадськими, релігійними організаціями в процесі соціальної адаптації звільнених неповнолітніх та молоді. Так, фахівці 4 із 20 центрів зазначили, що в їх районі громадські та релігійні організації послуги звільненим не надають. 25% від загальної чисельності організацій, з якими співпрацюють центри, це релігійні організації. Фахівців всіх центрів, які співпрацюють з громадськими та релігійними організаціями, зазначили, що ці НУО надають гуманітарну допомогу (одяг, взуття, продукти харчування, предмети особистої гігієни, інколи – медикаменти, гарячі обіди, кишенькові гроші тощо). Фахівці тільки 3 центрів співпрацюють з організаціями, які надають консультаційні послуги, ще 3 центрів – з організаціями, які надають тимчасове місце проживання, і 3 центри – з організаціями, які допомагають у працевлаштуванні звільнених. Крім того, фахівці одного з опитаних центрів співпрацюють з обласним відділенням Всеукраїнської мережі ЛЖВ (ДКТ, допомога звільненим в ВІЛ-статусом: консультування, АРВ-терапія).

Рівень співпраці УВП з громадськими та релігійними організаціями в процесі трудового та побутового влаштування засуджених теж не високий. Всі опитані інспектори з підготовки до звільнення повідомили про співпрацю їх установ з релігійними та громадськими організаціями, причому більшість з них (6 з 10) повідомили про співпрацю виключно з релігійними конфесіями: Церква Християн Віри Євангельської, Церква християн-баптистів, Церков «Добрих перемен», Христіанське Місіонерське Товариство «Світ Воскресіння», «Євангельське милосердя», Церков Християн Віри Євангельської «Воскресіння», Церков Євангельських Християн України тощо. Релігійними організаціями здійснюється допомога засудженим у побутовому влаштуванні після звільнення на базі адаптаційних закладів вказаних релігійних громад. Крім того, установи виконання покарань співпрацюють з батьківськими комітетами та іншими громадськими організаціями (4 з 10 опитаних інспекторів з підготовки до звільнення назвали тільки по 1 організації).

Вірогідно, низький рівень співпраці ЦСССДМ та УВП з НУО спричинений нерозвиненістю мережі громадських організацій, що надають послуги та допомогу у процесі реінтеграції (зокрема, трудового і побутового влаштування) неповнолітніх та молоді, звільнених з місць позбавлення волі, низьким рівнем обізнаності представників державних структур про існування таких організацій, зневірою представників НУО щодо доречності співпраці із державними установами і закладами.

Окремою проблемою є зміни у стратегії міжнародних донорів, які донедавна надавали суттєву грантову допомогу третьому сектору, у т.ч. НУО, що працюють із засудженими і звільненими. У теперішній час, вважаючи свою місію здебільшого виконаною, ці донори скорочують фінансування поточної діяльності громадських і благодійних організацій. Але, як і дотепер, інших вагомих ресурсів (наприклад, фінансування з державного або муніципального бюджетів, від бізнес-структур або приватних пожертв) для організації стабільної соціальної роботи НУО з уразливими групами немає.

• В Фонде «Відродження» сказали, что они нам дали деньги, помогли с открытием реабилитационного центра, с наработкой методик, обучением сотрудников. И теперь пусть государство думает, как этот центр сохранить. Но государству это все до «одного места». Только в этом году за много лет нам впервые горадминистрация [КМДА – авт.] выделила на год 25 тысяч гривен. А областная администрация ни копейки не дает вот уже много лет. Мы же работаем и с областными ребятами. Наш контингент – это на 80 % бывшие дети-сироты, с интернатов, дети, лишённые родительской опеки (керівник НУО, м. Київ).

• По поводу социально-экономической помощи. Мы нашли фирму, которая согласна нашим клиентам делать пайки. Но уже целый месяц нам КМДА не может перечислить деньги. В казне нет денег. Они [клиенты – авт.] приходят ко мне домой, я их кормлю, потому что они голодные. А я ведь живу на одну пенсию. Вот так мы работаем. Я уже хотела это дело прикрыть. Но даже если я закрою организацию, то все равно они будут приходить и звонить ко мне. Потому что им просто некуда идти. Многие считают, что общественные организации - это «грантопожиратели». И никто не верит, что я уже 12 лет работаю без грантов ... (керівник НУО, м. Київ).

Особливо гостро постає питання із приміщеннями, де НУО могли б надавати соціальні послуги своїм клієнтам, адже працівники багатьох організацій готові працювати на волонтерських засадах або за мінімальну плату.

• Мы уже обращались с просьбой выделить нам помещение хотя бы под офис. Но в ответ – помещений нет. Были бы у нас деньги, то и помещение нашлось бы. Управление жилищного хозяйства предложило нам бывший детский садик в Дарнице. Мы со специалистами поехали, посмотрели и посчитали, что нужен 1 миллион гривен, чтобы все там привести в порядок (все поломано, коммуникации просто вырваны с мясом)... мы отказались. Потому что такие большие деньги мы нигде не найдем. Сейчас вообще

отмораживаются. Говорят, общественная организация должна сама искать себе спонсоров (керівник НУО, м. Київ).

Як вихід із ситуації, що склалася у третьому секторі, є більш активна співпраця НУО між собою. Безумовно, при вирішенні багатьох проблем (оформлення/відновлення документів, вирішення проблем місця проживання і реєстрації, надання медичної допомоги тощо) вони співпрацюють і з бюджетними органами та установами. Але результативність такої співпраці зазвичай залежить від особистих зв'язків, рівня розуміння з боку представників влади важливості і необхідності тієї роботи, яку здійснюють представники громадських організацій.

• Мы предоставляем консультации психолога. У нас есть социальный работник. Помогаем с получением паспортов, с восстановлением документов. Я уже об этом тоже говорила. Оказываем медицинскую помощь. Есть одна чудная женщина, заместитель начальника медицинского управления Днепровского района. Я могу написать письмо и послать к ней человека. Она сама их берет и проводит по всем врачам. При необходимости мы отправляем их в 5-тую больницу ... Очень неплохо к нам относится начмед с больницы на Красном Хуторе. Она нам очень помогает. Многие наши клиенты там обследуются. На 90 % они больны: туберкулез, ВИЧ-инфекция, гепатиты, ТБ/ВИЧ ... (керівник НУО, м. Київ).

Варто зазначити, що громадські організації також мають значний, проте недостатньо затребуваний, ресурс, який також варто використовувати у практиці відновлення побутових і трудових навичок неповнолітніх та осіб, які відбувають покарання. Передусім, це послуги, які можуть надавати фахівці громадських організацій на етапі підготовки до звільнення з відновлення навичок самообслуговування, побутових навичок, комунікативних навичок; психологічні послуги (формування просоціальної мотивації); юридичні послуги. Проте для розвитку співпраці НУО з УВП за зазначеним напрямком потрібна зацікавленість і підтримка діяльності громадських організацій з боку Державної пенітенціарної служби і її територіальних управлінь, зняття перешкод для укладання угод про співпрацю, своєчасне надання листів-підтримки НУО при розробці ними грантових пропозицій тощо.

Результати проведеного аналізу свідчать, що рівень співпраці суб'єктів патронажу щодо соціальної підтримки неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, невисокий, особливо з громадськими організаціями. Недостатня результативність взаємодії соціальних інститутів щодо реінтеграції (зокрема, побутового та трудового влаштування)

звільнених пов'язана в першу чергу з обмеженими можливостями (ресурсними, кадровими) та низькою зацікавленістю суб'єктів соціального патронажу у реальному, а не формалізованому, позитивному результаті їх діяльності. З метою підвищення результативності взаємодії, на нашу думку, потрібно:

- розробити та затвердити міжвідомчі інструкції щодо порядку взаємодії суб'єктів патронажу з питань здійснення заходів з питань ресоціалізації неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, в якому визначити розподіл функцій для кожної структури, порядок взаємодії та напрямки роботи з вказаною категорією осіб;
- розробити та затвердити відомчі інструкції для працівників державних структур (працівників паспортних столів, працівників відділів РАЦСів тощо) з питань вирішення відомчих питань у роботі з неповнолітніми та молоддю, які звільнилися з місць позбавлення волі;
- розробити і запровадити програми тематичних семінарів/курсів підвищення кваліфікації для працівників державних структур (працівників паспортних столів, працівників відділів РАЦСів тощо) з питань вирішення відомчих питань у роботі з неповнолітніми та молоддю, які звільнилися з місць позбавлення волі, із залученням до їх проведення всіх суб'єктів патронажу, в т.ч. і представників громадських організацій;
- розробити і впровадити програми спільних навчань, тренінгів, семінарів з подальшим підвищенням кваліфікації всіх суб'єктів патронажу (включаючи громадські організації) з питань здійснення заходів з питань ресоціалізації неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі та забезпечення їх методичними розробками;
- місцевим органам державної влади надавати підтримку громадським організаціям, які надають послуги неповнолітнім та молоді, що звільнилися з місць позбавлення волі, через проведення конкурсів проектів/програм громадських організацій, шляхом соціального замовлення;
- створити єдину для всіх суб'єктів патронажу та звільнених базу даних організацій і установ, які надають послуги неповнолітнім та молоді, які відбувають покарання в УВП та звільненим з місць позбавлення волі з переліком таких послуг.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз ситуації щодо дотримання прав неповнолітніх, які перебувають у СІЗО, на освіту, захист від жорстокого поводження і соціально-психологічну підтримку, а також дослідження системи надання послуг дітям і молоді в місцях позбавлення волі, спрямованої на їх реінтеграцію у суспільство та запобігання рецидивній злочинності, дозволили дійти таких висновків.

- 1.** Нагальною проблемою залишається відсутність ефективної системи профілактики підліткової злочинності на рівні громади. Ця діяльність майже не ведеться на належному рівні, а виправлення негативних наслідків покладено на систему установ виконання покарань.
- 2.** Право на освіту ув'язнених і засуджених неповнолітніх та молоді у цілому в Україні забезпечується. Усі неповнолітні, які перебувають у СІЗО і не мають загальної середньої освіти, відвідують шкільні заняття. Виключення становлять лише особи, які беруть участь у слідчих діях в органах дізнання, та під час етапування. В основному навчальний процес забезпечений навчально-методичними матеріалами та канцтоварами, прийнятними є побутові умови для проведення шкільних занять та самоосвіти. При цьому удосконалення потребує підготовка вчителів до роботи з даною категорією неповнолітніх, а також освітній процес в межах слідчого ізолятора.
- 3.** Виокремлено кілька основних обмежень для отримання доступу до якісної шкільної освіти в СІЗО: необхідність забезпечення внутрішнього розпорядку, що призводить до суттєвого скорочення (порівняно із затвердженими Міністерства освіти начальними планами) навчальних годин (2-3 дні на тиждень в основному по 4 уроки на день); умови тримання у СІЗО, які на сьогодні перевантажені, що обумовлює нестачу навчальних приміщень порівняно із потребою, та державне недофінансування, включаючи вимушену економію на навчальній та методичній літературі. Однією з перешкод до отримання належної освіти є брак бажання/ мотивації самих ув'язнених і їх здебільшого вкрай низький освітній та культурний рівень.
- 4.** Найкращі умови для здобуття загальної середньої та професійної освіти в навчальних закладах системи виконання покарань мають виховні колонії. Водночас актуальними проблемами щодо здобуття середньої освіти в умовах перебування у виховних та виправних колоніях залишаються недостатнє забезпечення навчально-методичними

матеріалами, брак позитивної мотивації до навчання у значної кількості молоді (особливо у виправних колоніях), недосконалість розробки спеціальної законодавчої бази для забезпечення безперервності навчання, необхідність розширення переліку ліцензованих робочих професій, які можна отримати в УВП.

5. Ризик виникнення конфліктних ситуацій та застосування насильницьких дій щодо неповнолітніх у СІЗО суттєво зростає, коли останні тримаються в камерах разом із дорослими. За результатами опитування, саме ця категорія наражалась на найбільший ризик насильства. Тому важливою є заборона тримання дітей із дорослими ув'язненими.
6. Важливим питанням є попередження жорстокого поводження з ув'язненими дітьми під час слідчих дій та етапування. Саме цей період, за свідченням деяких експертів, є найбільш небезпечним для неповнолітніх стосовно можливого насильства з боку дорослих і «передачі» тюремної субкультури («правил життя в зоні», установок щодо відмови співпраці із співробітниками УВП, нанесення татуювань тощо).
7. Існують значні відмінності між характером психологічної та психолого-педагогічної роботи зі зниження рівня агресії та конфліктності в середовищі засуджених та загалом формування у них просоціальної поведінки, що здійснюється у виховних та виправних колоніях. Психологи виховних колоній здебільшого розуміють необхідність такої діяльності та приділяють їй увагу, проводячи із неповнолітніми засудженими як індивідуальну, так і групову роботу. При цьому, часто робота, спрямована на корекцію агресивної поведінки підлітків, не є систематичною та здійснюється лише епізодично, у першу чергу, через переобтяженість функціоналу психолога та кількості звітної документації, яку він змушений вести. Натомість, у виправних колоніях було засвідчено суттєвий брак роботи на основі психологічних методів щодо профілактики агресивних дій; визначено, що вся превентивна діяльність зводиться до репресивних заходів дисциплінарного характеру, що не усувають причин конфліктів або агресивної поведінки та загалом не впливають на ситуацію.
8. Спостерігаються суттєві розбіжності у ставленні до проблеми інтеграції відторгнутих засуджених у працівників виховних і виправних колоній. Перші частіше демонструють розуміння травматичного характеру того, що відбулося, необхідність реабілітації та всебічної підтримки

постраждалих дітей. Що стосується працівників виправних колоній, то вони або заперечують наявність подібних інцидентів в їх закладах, або демонструють відстороненість від проблеми, а психологічна служба виправних колоній переважно не вбачає необхідності здійснювати реабілітаційні або інші заходи щодо відновлення психологічного стану постраждалої особи.

9. На підставі здійсненого у дослідженні аналізу було визначено основні чинники, що впливають на ефективність підготовки цільових груп до звільнення та формування просоціальної мотивації: *індивідуально-психологічні чинники* (інтелектуальний розвиток, самооцінка, комунікативні та соціальні навички засудженого тощо); *чинники «малого» соціуму* (досвід перебування в СІЗО; режим установи виконання покарань, а також декларовані та реальні цінності УВП; наявність програм та заходів, спрямованих на підготовку засуджених до звільнення, відновлення та формування у них просоціальних навичок; кадрове забезпечення УВП, наявність і ступінь професійного вигорання у фахівців); *чинники «великого» соціуму* (вплив сімейного оточення та відновлення родинних зв'язків; рівень співпраці інститутів громади щодо ре соціалізації звільнених, недопущення злочинності та її рецидивів). При цьому, тривале (більше півроку) перебування в СІЗО є *головним чинником ризику для подальшої ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених, у першу чергу – підлітків.*
10. Надзвичайно важливим є врахування особистісних рис та інтелектуального рівня розвитку засудженого під час розробки та впровадження програм ресоціалізації загалом та зокрема, у ході підготовки засудженого до звільнення.
11. Жорстко регламентований режим колоній позбавляє вихованців змоги реадаптуватися до вимог суспільства, що змінюється. В колонії засуджені підлітки перебувають на повному утриманні держави і персоналу, а, виходячи на волю, виявляються нездатними гнучко та самостійно розв'язувати проблеми, що перед ними постають. Наджорстка регламентація їх поведінки, суворий режим, значна кількість заборон та обмежень навіть у елементарних речах призводять до розвитку утриманства, формування позиції дитини, яка повністю покладається на дорослих (державу) у влаштуванні власного життя та пасує перед найменшими труднощами. Це ще раз вказує на необхідність удосконалення системи підготовки до звільнення та розробки більш

ефективних програм формування у засуджених просоціальних умінь та навичок.

- 12.** Відсутність на практиці індивідуальних програм підготовки до звільнення, незначний відсоток молоді у виправних колоніях, які охоплені заняттями у Школі підготовки до звільнення, (20%) свідчить про існування нагальної потреби в удосконаленні процесу підготовки до звільнення.
- 13.** Поєднання жорстокої регламентації життєдіяльності в колонії, відсутності ефективною соціальною інфраструктури за місцем проживання та складних обставин життя підлітків у сім'ї, часто стає на заваді їх ресоціалізації та адаптації до суспільства, створюючи передумови для вчинення рецидиву.
- 14.** Значною проблемою є надмірне навантаження на психологів виправних колоній, інших співробітників, які вимушені перебирати на себе частину функцій психологічної служби (не маючи для цього достатнього часу та належної кваліфікації). Все це унеможлиблює належне здійснення заходів з ресоціалізації, адаптації новоприбулих до умов виправної колонії, консультування та реабілітації осіб у негативному психоемоційному стані, надання психологічних послуг персоналу колонії.
- 15.** Попри певну позитивну тенденцію дослідження зафіксувало низку проблем, які існують з оформленням/відновленням документів у молодих осіб, які звільняються, особливо із виправних колоній. Чимало інспекторів з підготовки до звільнення та соціальних працівників центрів соціальних служб, які допомагають звільненим, звертали увагу на значні бюрократичні перепони і низький рівень культури при виконанні своїх службових обов'язків представниками різних структур: паспортних столів, відділів РАЦСів, служб у справах дітей, інтернатних закладів тощо.
- 16.** Актуальною залишається проблема місця проживання і реєстрації для тих, хто звільняється з місць позбавлення волі. Кожен сьомий з числа неповнолітніх та молоді, хто готується до звільнення, не впевнений, що в нього буде місце проживання. Передусім це діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, та особи з їх числа, а також особи, які втратили соціальні зв'язки.
- 17.** Важливою складовою ресоціалізації є відновлення сімейних зв'язків, підготовка до повернення у мікросоціум, зокрема робота щодо

вироблення в засудженого адекватних реальності уявлень щодо повернення до сім'ї; підвищення рівня усвідомлення очікувань щодо нього і його подальшого життя з боку інших членів сім'ї; формування навичок конструктивної (ненасильницької) родинної поведінки; подолання ідеалізованих уявлень щодо власної родини.

- 18.** Основними проблемами у практиках трудового та побутового влаштування неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, є брак робочих місць за 5% квотою, низький освітній та кваліфікаційний рівень багатьох звільнених, їх небажання працювати на робочих місцях з низьким рівнем оплати праці, небажання роботодавців приймати на роботу звільнених з місць позбавлення волі, відсутність у частини звільнених, передусім у дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, молоді з їх числа, документів (свідоцтва про народження, паспорту) та/або реєстрації, житла. Чимало звільненої молоді потребує матеріальної допомоги на побутове влаштування (для оформлення документів, придбання одягу, взуття, предметів особистої гігієни тощо).
- 19.** Результати проведеного аналізу свідчать, що рівень співпраці суб'єктів патронажу щодо соціальної підтримки неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, невисокий, особливо державних установ/закладів із громадськими організаціями. Недостатня результативність взаємодії соціальних інститутів щодо реінтеграції (зокрема, побутового та трудового влаштування) звільнених пов'язана в першу чергу з обмеженими можливостями (ресурсними, кадровими) та низькою зацікавленістю суб'єктів соціального патронажу у позитивних якісних результатах своєї діяльності.

**ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ
НЕПОВНОЛІТНІХ І МОЛОДІ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ, ТА
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ МОЖЛИВОСТЕЙ НА РЕІНТЕГРАЦІЮ У СУСПІЛЬСТВО**

Враховуючи, що доступ до якісної освіти ув'язненої та засудженої молоді, включаючи неповнолітніх, є важливою передумовою формування у них просоціальної мотивації, подальшої соціальної адаптації та успішної реінтеграції після звільнення, необхідно взяти низку додаткових заходів, спрямованих на покращення освітніх послуг в УВП, а саме:

Освіта у СІЗО

- Розробити відповідні методичні рекомендації щодо проведення спеціалізованого навчання шкільних викладачів-предметників, які працюють із неповнолітніми ув'язненими, включаючи соціально-психологічні особливості останніх;
- Наблизити навчальний процес до навчальних планів середньої школи;
- Розробити навчальні плани та спеціальні методики навчання тих неповнолітніх ув'язнених, хто має початковий рівень освіти, невідповідний віковій нормі;
- До переліку документів, які збираються та надаються слідчим до судового засідання, включити довідку про освітній рівень ув'язненого із останнього місця навчання, та/або таблиць з оцінками, що допоможе більш точно визначити потреби і можливості неповнолітнього стосовно навчання;
- Покращити матеріальний стан забезпечення навчального процесу;
- Із врахуванням особливостей режиму віднайти можливість проводити навчальні заняття та займатися самоосвітою неповнолітніми ув'язненими у спеціальних кімнатах;
- Розглянути можливість завершення неповнолітніми середньої освіти на базі СІЗО та отримання атестату у разі, якщо до завершення навчального року залишилось 3 місяці і менше.
- Законодавчо закріпити право на освіту у Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (розділ 3 Особливості тримання засуджених до арешту), розробити Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти ув'язненими особами у СІЗО тощо.

Середня освіта у виховних та виправних колоніях

- Не допустити скорочення класів або закриття загальноосвітніх шкіл у виховних колоніях через законодавчі суперечності з приводу джерел їх фінансування;
- Покращити навчально-методичного забезпечення навчального процесу здобуття середньої освіти;
- Запровадити спеціальну підготовку залучених вчителів, включаючи розробку спеціальних дидактичних матеріалів з урахуванням специфіки учнівської аудиторії, тренінги із навчальних методик, ефективного спілкування з учнями, зокрема тими, які мають соціально-педагогічну занедбаність;
- Доопрацювати законодавчі механізми навчального процесу у колоніях, а саме: забезпечення безперервності процесу освіти з часу потрапляння молодшої людини до СІЗО до відбування покарання в умовах колоній, як то розробка Типового навчального плану середніх загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання виховних колоній Державної пенітенціарної служби України відповідно до Державних стандартів середньої освіти із врахуванням особливостей навчання тих осіб, хто має низький рівень освіти, внесення навчальних занять до Розпорядку дня Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (визначено тільки роботу 8 год.).

Професійна освіта у виховних та виправних колоніях

- Розширити перелік ліцензованих робітничих професій відповідно до потреб ринку праці;
- Забезпечити можливість здобувати професійно-кваліфікаційний рівень, який відповідає сучасним вимогам виробництва;
- Створити умови для здобуття якісної професійної освіти у кожному виправному закладі, включаючи проходження виробничої практики;
- Дозволити засудженим, які під час відбування покарання успішно закінчили професійно-технічний заклад, проте не мають оплачуваної роботи, продовжувати за бюджетний кошт навчання та здобувати другу робітничу професію. Для цього можна було б залучати викладачів, що працюють в навчальних центрах, створених при державних центрах зайнятості;
- Покращити навчально-методичне та матеріальне забезпечення професійної освіти;
- Ініціювати спільну роботу відповідних державних закладів щодо розробки нормативно-правових документів та організаційних механізмів для

удосконалення системи забезпечення права засуджених на здобуття вищої освіти.

- Для удосконалення системи забезпечення можливостей засуджених навчатися у ВНЗ (екстернат на або дистанційна форма) розробити та упровадити інститут координаторів (посередників, тьюторів) між вищим навчальним закладом і засудженим в УВП. Такими посередниками можуть бути представники ВНЗ або пенітенціарного закладу, батьки, родичі засудженого. Їх функціями будуть ознайомлення засуджених студентів із навчальними планами, графіком навчального процесу поточного семестру, отримання завдання від викладача та передача його засудженому і, відповідно, передача виконаного завдання на перевірку, допомога у забезпеченні навчально-методичною літературою для підготовки до складання заліку або екзамену, написання курсової або дипломної роботи тощо.

Задля підвищення ефективності заходів зі зниження рівня агресії та конфліктності, корекції негативної поведінки важливо:

СІЗО

- Зміцнити роботу психологічної служби СІЗО у частині забезпечення дієвої психологічної підтримки неповнолітніх ув'язнених, що, по суті, є дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах; їх ресоціалізації; профілактики поширення серед них агресивної, насильницької поведінки.

- Переглянути методи психолого-педагогічної роботи з дітьми в СІЗО в бік посилення їх реабілітаційно-консультативної складової з метою попередження втягування у кримінальну субкультуру та зниження травматичного впливу тюремного режиму.

- Створити умови для фактичного виконання заборони щодо утримання неповнолітніх ув'язнених у СІЗО спільно із дорослими, максимально забезпечити відсутність контакту неповнолітніх ув'язнених із ув'язненими дорослими.

- Скоротити до мінімуму період перебування дитини в СІЗО задля полегшення її подальшої ресоціалізації та реінтеграції (у випадку, якщо вона засуджена до позбавлення волі) або повернення до звичного способу життя (за умов її звільнення).

- Удосконалити систему забезпечення безпеки неповнолітніх, які утримуються під вартою, зокрема під час їх перевезення на слідчі дії, етапування тощо, шляхом покращення взаємодії між працівниками різних силових структур: Державної пенітенціарної служби і Міністерства внутрішніх справ України.

Виховні колонії та виправні колонії

- Зменшити кількість звітної документації, яку веде психолог, комп'ютеризувати, по можливості, процес ведення щоденників неповнолітніх засуджених, що скоротить витрати часу на переписування характеристик, звітів тощо, та збільшить кількість часу для практичної роботи психологів, вихователів, інших працівників УВП.
- Розробити методичні рекомендації для інспекторів, начальників відділень, вихователів, психологів установ виконання покарань щодо ефективного впливу на засуджених, які схильні до конфліктів та агресивної, насильницької поведінки.
- Проводити періодичне навчання працівників УВП (насамперед, психологів) щодо використання інноваційних ефективних форм та методів роботи із засудженими задля зменшення рівня їх агресивної та насильницької поведінки.
- Розширити штат психологічної служби виправних колоній, оскільки через перевантаженість психологів *ефективна* соціально-психологічна, профілактична, корекційна робота із засудженими майже не проводиться.
- Удосконалити проведення індивідуальної реабілітаційної та корекційної роботи з особами з числа відторгнутих, зокрема з тими, хто постраждав від сексуального насильства та виявляє сексуалізовану поведінку, через створення методичних рекомендацій та організацію відповідного навчання працівників УВП.

Задля підвищення ефективності соціально-психологічної роботи з формування навичок адаптивної поведінки і відновлення трудових і побутових навичок осіб, як перебувають у місцях позбавлення волі, потрібно:

Виховні колонії та виправні колонії

- Удосконалити діючу систему самоврядування засуджених в УВП, розширити можливості для прийняття засудженими самостійних рішень та здійснення усвідомлених, внутрішньо вмотивованих вчинків.
- Розглянути можливість введення до штату УВП посади *соціального педагога*, який би опікувався питаннями профілактики негативних поведінкових проявів серед засуджених, питаннями формування здорового способу життя, навичок адаптивної поведінки, відновлення трудових і побутових навичок, взаємодії із найближчим соціальним оточенням тощо;

- Постійно підвищувати психолого-педагогічну кваліфікацію співробітників, які, фактично є головним ресурсом пенітенціарної системи, щодо ефективної ресоціалізації засуджених, зокрема неповнолітніх та молоді.

- Запровадити на рівні колоній окрему психологічну службу *попередження професійного вигорання* в працівників пенітенціарної системи, яка б забезпечувала психологічне розвантаження та проведення супервізій для співробітників колоній та СІЗО.

- Розробити та запровадити систему щодо забезпечення адаптації прибулих засуджених до умов виправної колонії із урахуванням їх вікових особливостей і досвіду перебування у виховних колоніях.

- Зважаючи на низький інтелектуальний рівень значної частини засуджених, порушень пізнавальної сфери, наявність в багатьох з них не діагностованих вчасно розладів органічного характеру (мінімальна мозкова дисфункція, синдром дефіциту уваги і гіперактивності, діслексічні та дісграфічні розлади та ін.), поступово відмовлятися від традиційних лекційно-семінарських форм роботи з підлітками і молоддю. Необхідно розробляти і застосовувати техніки візуалізації, ігрові, арт-терапевтичні, тренінгові методи, які передбачають максимальне залучення засуджених у процес, є для них цікавими та відповідають рівню розвитку їх когнітивної та емоційно-вольової сфери.

- Проводити навчання працівників виправних закладів (інспекторів з підготовки до звільнення, психологів, вихователів) щодо методики розробки *індивідуальних програм підготовки до звільнення на основі оцінки потреб* засуджених, із залученням до процесу розробки неповнолітніх та молоді, які готуються до звільнення та їх батьків.

- Більш активно залучати до роботи із засудженими людей із соціуму, зокрема, у кожній із колоній створити такі умови, за яких у відділеннях соціальної адаптації працювали б не персонал УВП, а соціальні працівники НУО, центрів СССДМ та державних центрів зайнятості, спеціально підготовлені волонтери тощо. Основними напрямками соціально-психологічної роботи у зазначених відділеннях мають стати:

- сімейне консультування;
- групові заняття з батьками молодих засуджених;
- індивідуальна робота з засудженими, зокрема складання особистого плану життя після звільнення на певний період (щонайменше рік) з визначенням мети, завдань, які спрямовані на її реалізацію, покрокових заходів з їх вирішення тощо;
- групова робота з засудженими у тренінговому форматі з питань:

- формування життєвих навичок, включаючи розподіл особистого/сімейного бюджету, спілкування із представниками державних і комунальних установ і закладів щодо відновлення документів, отримання потрібної інформації, оформлення соціальних допомог, пошуків роботи, засвоєння/відновлення побутових вмінь (готувати їжу, прати, прасувати тощо);
- асертивності;
- стійкості до негативного соціального впливу.

Підвищенню результативності надання допомоги звільненим з місць позбавлення волі могли б також сприяти:

- Дозвіл інспекторам з підготовки до звільнення надавати до державних установ і закладів запити електронною поштою;
- Розроблення та забезпечення кожної молодої людини, яка звільняється, порадинок кишенькового формату та конкретного змісту: як поводити себе у перший час після звільнення, куди звертатися в конкретних проблемних ситуаціях, з якими документами тощо.

Підвищенню ефективності трудового і побутового влаштування молоді після відбування покарання могло б сприяти:

- Покращення взаємодії УВП і суб'єктів соціального патронажу шляхом проведення спільного навчання у ході відповідних семінарів-тренінгів, а також систематичних спільних нарад на базі УВП.
- Налагодження співпраці місцевих державних адміністрацій із приватним сектором, об'єднаннями підприємців і роботодавців з метою працевлаштування звільнених, включаючи забезпечення нужденних місцями у робочих гуртожитках. Реалізація цієї пропозиції можлива лише за умов розробки і впровадження системи стимулів і пільг для соціально відповідального бізнесу, у т.ч. в частині, що стосується професійного навчання та працевлаштування конкретної цільової категорії – звільнені.
- Вжиття заходів, спрямованих на усунення проблем, які виникають з оформленням/відновленням документів у звільненої молоді, а саме:
 - розробити і внести зміни у нормативно-правових документах щодо можливості безкоштовного отримання виписки з державного реєстру відділів РАЦСу для виправних закладів (для оформлення копії свідоцтва про народження) та передбачити можливість отримання свідоцтва про народження за дорученням засудженого інспектором з підготовки до звільнення;

- внести зміни у нормативно-правові акти стосовно надання пільг при оформленні/відновленні документів для засуджених (наприклад, безкоштовне оформлення)
- внести зміни до чинних нормативно-правових актів щодо посилення адміністративної відповідальності посадових осіб за невиконання своїх службових обов'язків (не дотримання строків надання відповіді, надання відповіді не по суті тощо).

З метою підвищення результативності взаємодії УВП і суб'єктів соціального патронажу доцільно:

- Розробити та затвердити міжвідомчі інструкції щодо порядку взаємодії суб'єктів патронажу з питань здійснення заходів з питань ресоціалізації неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, в якому визначити розподіл функцій для кожної структури, порядок взаємодії та напрямки роботи з вказаною категорією осіб.
- Розробити та затвердити відомчі інструкції, методичні рекомендації для працівників державних структур (працівників паспортних столів, працівників відділів РАЦСів тощо) з питань вирішення відомчих питань у роботі з неповнолітніми та молоддю, які звільнилися з місць позбавлення волі.
- Розробити і запровадити програми тематичних семінарів/курсів підвищення кваліфікації для працівників державних структур (працівників паспортних столів, працівників відділів РАЦСів тощо) з питань вирішення відомчих питань у роботі з неповнолітніми та молоддю, які звільнилися з місць позбавлення волі, із залученням до їх проведення всіх суб'єктів патронажу, в т.ч. і представників громадських організацій.
- Розробити і впровадити програми спільних навчань, тренінгів, семінарів з подальшим підвищенням кваліфікації всіх суб'єктів патронажу (включаючи громадські організації) з питань здійснення заходів з питань ресоціалізації неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі та забезпечення їх методичними розробками.
- Місцевим органам державної влади надавати підтримку громадським організаціям, які надають послуги неповнолітнім та молоді, що звільнилися з місць позбавлення волі, через проведення конкурсів проектів/програм громадських організацій, шляхом соціального замовлення. Проте це буде можливим за умов виокремлення відповідної статті у державному та/або місцевих бюджетах, розроблення та затвердження уніфікованого положення про проведення конкурсів на надання професійних соціальних послуг

окремим уразливим категоріям, запровадження єдиної системи моніторингу і оцінки за реалізацією зазначеної діяльності тощо.

- Створити єдину для всіх суб'єктів патронажу та звільнених базу даних організацій і установ, які надають послуги неповнолітнім та молоді, які відбувають покарання в УВП та звільненим з місць позбавлення волі з переліком таких послуг.

УДК
ББК

Удосконалення системи забезпечення прав та можливостей, пов'язаних із реінтеграцією у суспільство неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі : аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження / Автор. кол. : Т. Журавель, І. Демченко, О. Кочемировська, О. Вакуленко, А. Зінченко, М. Костючок, Н. Белоносова. – К. : Державна пенітенціарна служба України, Всеукраїнський громадський центр «Волонтер», Представництво Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ). – 2011. – 112 с.

© Всеукраїнський громадський центр «Волонтер»
© Представництво Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ)